ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 11 (2003)

Εμφύλιοι πόλεμοι

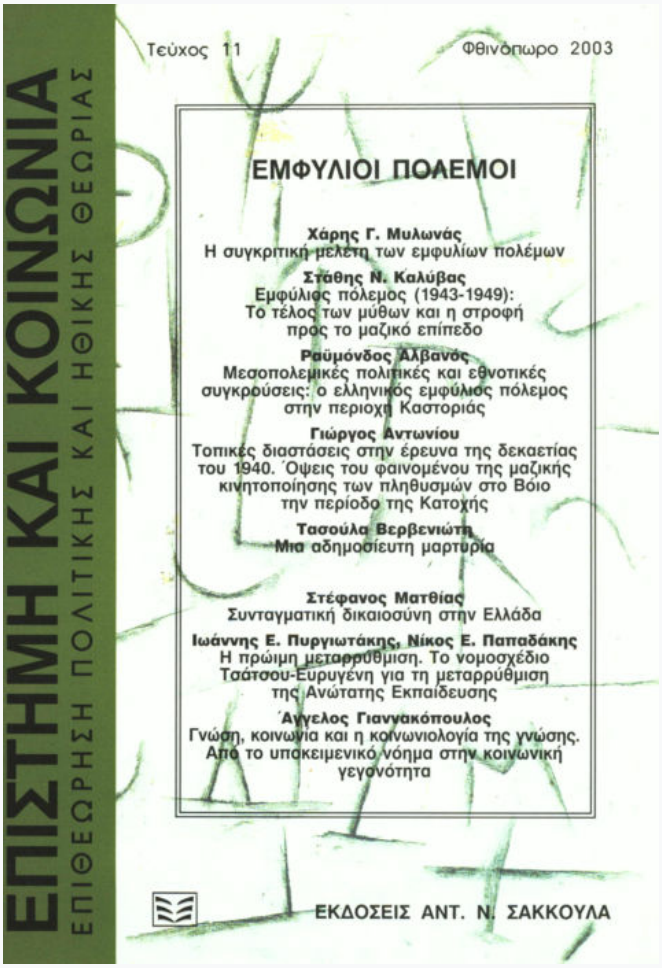

Η συγκριτική μελέτη των εμφυλίων πολέμων

Χάρης Γ. Μυλωνάς

doi: 10.12681/sas.915

Copyright © 2015, Χάρης Γ. Μυλωνάς

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μυλωνάς Χ. Γ. (2015). Η συγκριτική μελέτη των εμφυλίων πολέμων. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *11*, 1–35. https://doi.org/10.12681/sas.915

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 20/04/2024 02:41:02

Η συγκριτική μελέτη των εμφυλίων[1] πολέμων

Χάρης Γ. Μυλωνάς*

Το ερευνητικό ενδιαφέρον που παρουσιάστηκε στον χώρο της πολιτικής επιστήμης στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και που επικεντρώνεται στον εντοπισμό των αιτίων έναρξης των εμφυλίων πολέμων, δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει την ελληνική ερευνητική κοινότητα. Η τελευταία δείχνει να αγνοεί τόσο τα πορίσματα, όσο και τις αδυναμίες της διεθνούς βιβλιογραφίας. Ταυτόχρονα, οι ερευνητικές στρατηγικές που ακολουθούνται στον διεθνή χώρο δεν έχουν εμπεδωθεί. Πολλές ενδιαφέρουσες μελέτες που δημοσιεύονται στην Ελλάδα από ιστορικούς, ανθρωπολόγους, αλλά και πολιτικούς επιστήμονες, και αφορούν διάφορες πτυχές του εμφυλίου, θα κέρδιζαν πολλά από έναν γόνιμο διάλογο με αναλύσεις άλλων εμφυλίων πολέμων αλλά και από την ένταξη των πορισμάτων τους σε ένα συγκριτικό θεωρητικό πλαίσιο κατανόησης και ερμηνείας του γενικότερου φαινομένου. Το άρθρο αυτό πραγματεύεται τα εννοιολογικά προβλήματα που εμπλέκονται στην προσπάθεια των ερευνητών να ορίσουν με ακρίβεια την εξαρτημένη μεταβλητή τους, αλλά και τα νέα πεδία έρευνας και μελέτης που ανοίγει η εννοιολογική αναοριοθέτηση του φαινομένου. Στρέφεται ενάντια στην άγονη αντιπαράθεση μεταξύ της πολιτικής επιστήμης και της κλασικής ιστοριογραφικής προσέγγισης και επισημαίνει την ιδιαιτερότητα της συγκριτικής προσέγγισης ως μεθοδολογικό εργαλείο υπογραμμίζοντας τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να συνδράμει στον εμπειρικό έλεγχο διαψεύσιμων υποθέσεων εργασίας. Τέλος, παρουσιάζει τα σημαντικότερα πορίσματα των μακρο- και μικρο- αναλύσεων που αφορούν στο φαινόμενο του εμφυλίου πολέμου γεφυρώνοντας τις δύο προσεγγίσεις και αναδεικνύοντας τη συμπληρωματικότητά τους.

* Υπ. διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Yale.

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη των εμφυλίων πολέμων

Οι εμφύλιοι πόλεμοι έχουν προφανείς και σημαντικές πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις τόσο για τα κράτη στο εσωτερικό των οποίων λαμβάνουν χώρα όσο και στην ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια, αφού επηρεάζουν καταλυτικά τη σταθερότητα και ευημερία ευρύτερων γεωπολιτικών περιοχών. Παρόλα αυτά, αν και τα ζητήματα που άπτονται της μελέτης των εμφυλίων πολέμων βρίσκονται στο επίκεντρο της πολιτικής θεωρίας, τουλάχιστον από την εποχή που ο Θουκυδίδης έγραφε την Ιστορία του πελοποννησιακού πολέμου, μόνο πολύ πρόσφατα εμφανίστηκε ένα νέο ρεύμα συστηματικής συγκριτικής μελέτης των εμφυλίων πολέμων.[2]

Οι προσπάθειες αυτές ξεκίνησαν με αφορμή τη διαπίστωση ότι οι εμφύλιοι έχουν προκαλέσει πολλαπλάσια βία κατά τα τελευταία εξήντα χρόνια σε σχέση με τους διακρατικούς πόλεμους (Fearon και Laitin 2003: 75). Επιπλέον, σημαντικό ρόλο έπαιξε και το γεγονός ότι ενώ οι διακρατικοί πόλεμοι περιορίστηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι εμφύλιοι πόλεμοι παρουσίασαν μια αυξητική τάση η οποία, σε μεγάλο βαθμό, προήλθε από τη συσσώρευση πολλών μακροχρόνιων πολέμων (Fearon 2001). Από μια άλλη άποψη το αυξανόμενο ενδιαφέρον σχετίζεται με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, που είχε ως αποτέλεσμα την έξαρση εθνοτικών συγκρούσεων. Αν και η έμφαση στο *εθνοτικό* στοιχείο (Lake και Rothschild 1996, 1998) είναι μάλλον αποτέλεσμα της 'από-ιδεολογικοποίησης' που επήλθε από την κατάρρευση του ψυχροπολεμικού διπολικού πλαισίου ανάλυσης, το οποίο ευνοούσε την ιδεολογικοποίηση κινημάτων, παρά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των σημερινών και μόνο εμφυλίων πολέμων. Έτσι, η νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και τις εξελίξεις στον χώρο του διεθνούς δικαίου ευνόησε την επαναεισαγωγή των συγκρούσεων ανά τον κόσμο με όρους εθνοτικών και πολιτισμικών μειονοτήτων.

Μέχρι πρότινος, οι μελέτες των επαναστάσεων υπήρξαν το κοντινότερο ερευνητικό πρόγραμμα στη μελέτη των εμφυλίων πολέμων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των μελετών αυτών ήταν η έμφαση που έδιναν στο ιδεολογικό περιεχόμενο των συγκρούσεων. Οι θεωρίες που παράχθηκαν ήταν κυρίως δομικές με έμφαση στο ταξικό στοιχείο, καθώς τα αίτιά τους εντοπίζονταν πρωταρχικά στο επίπεδο της κοινωνικής δομής και των ταξικών συγκρούσεων. Τα κίνητρα των ατόμων που συμμετείχαν ήταν ιδεολογικά και ο στόχος της επανάστασης η *κοινωνική αλλαγή* (Moore 1966, Skocpol 1979, Tilly 1998: 27). Οι ορισμοί που προτείνονταν περιελάμβαναν αξιολογικές κρίσεις και

επιθυμητά αποτελέσματα, οδηγώντας σε συστηματικά σφάλματα δειγματοληψίας αλλά και σε αφηγήσεις που δεν βοηθούσαν στην πραγματική κατανόηση των υπό μελέτη φαινομένων.

Ένα από τα σημαντικότερα μεθοδολογικά προβλήματα των προσεγγίσεων αυτών ήταν ότι επικεντρώνονταν μονάχα σε ορισμένες –και πάντοτε– 'επιτυχείς' επαναστάσεις –κυρίως την αγγλική, τη γαλλική, τη ρωσική και την κινέζικη. Η ερευνητική αυτή επιλογή περιόριζε τη δυνατότητα κατανόησης του φαινομένου 'επανάσταση', αφού κάτι τέτοιο προϋποθέτει την ταυτόχρονη μελέτη πολλών επαναστάσεων και εμφύλιων συρράξεων παντός τύπου, συμπεριλαμβανόμενων και των αποτυχημένων επαναστάσεων, έτσι ώστε να μεγιστοποιηθεί ο βαθμός διακύμανσης της εξαρτημένης μεταβλητής και να κατανοηθούν σε βάθος όλες οι πτυχές του φαινομένου.

Στη συνέχεια, τη δεκαετία του 1990, πολλοί μελετητές αναλύοντας τα γεγονότα μέσα από ένα πλαίσιο μεθοδολογικού ατομισμού και συνεχίζοντας μια παράδοση αναλύσεων ορθολογικής επιλογής –που είχε ήδη επικρατήσει στο πεδίο των εκλογών και της πολιτικής συμπεριφοράς– επικεντρώθηκαν στα προβλήματα της συλλογικής δράσης (Olson 1991 [1965], Hardin 1982) που προκύπτουν κατά τη διαδικασία μαζικής κινητοποίησης πληθυσμών και της λογικής που διέπει την τελευταία (Kuran 1991, Popkin 1989, Hardin 1995).

Σταδιακά, οι όροι της έρευνας επαναπροσδιορίστηκαν, η διαδικασία συλλογής του πραγματολογικού υλικού συνδέθηκε άρρηκτα με γενικότερα θεωρητικά ερωτήματα, οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν ήταν εμπειρικά πιο ακριβείς και συγκρίσιμες από περίπτωση σε περίπτωση, η επιλογή των περιπτώσεων προς ανάλυση ακολούθησε επιστημονικά κριτήρια, οι υποθέσεις εργασίας που ελέγχονταν ήταν εμπειρικά διαψεύσιμες και οι ερμηνείες φαινομένων έπαψαν να προηγούνται της ανάλυσης του υλικού. Αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών υπήρξε η νέα συγκριτική προσέγγιση των εμφυλίων πολέμων τα πορίσματα και τα προβλήματα της οποίας συζητώ σε ό,τι ακολουθεί.

Ορισμοί και θεωρητικά προβλήματα

'Η Αμερικανική Επανάσταση
ήταν ένας εμφύλιος πόλεμος'
John Shy (1976: 183)

Εμφύλιος ή ενδοκρατικός πόλεμος είναι μια ένοπλη σύρραξη στα πλαίσια

ενός διεθνώς αναγνωρισμένου κράτους, σύρραξη που κλιμακώνεται αρκετά ούτως ώστε να χαρακτηριστεί πόλεμος, και κατά την οποία διακυβεύεται η κυριαρχία του κράτους αυτού –τοπικά ή συνολικά.[3] Ο Bouthoul από τη μεριά του, υποστηρίζει ότι το καλύτερο κριτήριο για να ξεχωρίσει κανείς ενδοκρατικούς από διακρατικούς πολέμους είναι αν ου αντιμαχόμενες πλευρές είναι μέλη, τουλάχιστον από νομική άποψη, του ίδιου κράτους την περίοδο της έναρξης των εχθροπραξιών (1970: 447). Ορισμένοι μελετητές δε επιμένουν ότι μια από τις πλευρές της σύγκρουσης πρέπει να είναι το 'κράτος' (Sambanis 2002β). Μια τέτοια εννοιολόγηση αναγνωρίζει ότι η έμφαση στο έθνος-κράτος αποτελεί πρόσφατη ιστορική εξέλιξη (Anderson 1997, Gellner 1992, Hobsbawm 1994), αλλά και ότι πολλά και διαφορετικά κυρίαρχα πολιτικά/κρατικά μορφώματα, όπως πόλεις-κράτη, αυτοκρατορίες, συνομοσπονδίες πόλεων-κρατών έχουν αντιμετωπίσει παρόμοιες προκλήσεις στο παρελθόν (Θουκυδίδης, Tilly 1992, Spruyt 1994, Alesina και Spolaore 1997).

Η παρατήρηση του John Shy για την Αμερικανική Επανάσταση ξεπερνά τα πλαίσια ενός αυστηρά τυπολογικού χαρακτήρα και έχει επιπτώσεις αφενός στο είδος των ερωτήσεων που τίθενται και αφετέρου στα στοιχεία που επιλέγεται να συλλεχθούν, καθορίζοντας έτσι και τις απαντήσεις που παράγονται. *Οι διασπάσεις αυτοκρατοριών, συνασπισμών και ομοσπονδιών πράγματι έχουν κοινά στοιχεία με τις επαναστατικές καταστάσεις*, τονίζει ο Tilly (1998: 43).

Σχετικά εννοιολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα προκύπτουν στις μελέτες των επαναστάσεων, αλλά και στα μοντέλα στρατηγικής αλληλεπίδρασης (strategic interaction). Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγραφούν τα γεγονότα και να οριστούν οι δρώσες πλευρές αφορούν το κεντρικό πολιτικό σκηνικό και μόνο. Έτσι συνήθως μιλούμε για την 'κυβέρνηση' και την 'αντιπολίτευση', τον 'λαό' και την 'κρατική μηχανή' (O'Donnell και Schmitter 1986), το 'επαναστατικό κίνημα' και τους συνεργάτες του 'κατεστημένου' (Skocpol 1979), ή την 'αστική τάξη', τους 'μεγαλογαιοκτήμονες' και τους 'αγρότες' (Moore 1966).[4] Η σημασία διαφορετικών διαιρετικών τομών –π.χ. τοπικές διαμάχες τύπου κέντρο- περιφέρεια, ταξικές διαμάχες τύπου παραγωγοί-καταναλωτές ή τομεακές (sectoral) διαφορές– και η αδιαμεσολάβητη επίδραση που έχουν στη διαδικασία κινητοποίησης των συλλογικών ταυτοτήτων και στην επικείμενη επιτυχία ή αποτυχία του κινήματος αποσιωπάται.

Οι συγγραφείς αυτών των μελετών αναζητούν τα κίνητρα και τις προτιμήσεις των πλευρών της σύγκρουσης στα διακυβεύματα του κεντρικού πολιτικού παιχνιδιού. Το υπό μελέτη πολιτικό καθεστώς περιγράφεται ως ένας

συνεκτικός δρων ο οποίος, στην καλύτερη των περιπτώσεων, έχει δύο αντιμαχόμενες πλευρές στο εσωτερικό του – 'σκληροί' και 'μεταρρυθμιστές', ενώ ο 'λαός' ταξινομείται ανάλογα με τη σχέση που έχει με το καθεστώς και μόνο. Συνεπακόλουθο είναι να μην μπορεί να καθοριστεί ο βαθμός στον οποίο άλλου είδους συγκρούσεις έχουν παρερμηνευθεί ως αντικατοπτρισμοί κεντρικών διαιρετικών τομών. Επιπλέον, ο λόγος (discourse) που χρησιμοποιείται από πληθώρα ερευνητών, δημοσιογράφων και κυβερνητικών ή μη οργανώσεων έχει τέτοια επιρροή ώστε αρκετές φορές να οδηγεί σε μία ισοπέδωση των διαφορετικών αυτών επιπέδων, τοπικού και κεντρικού, σε μία 'βολική' αφήγηση των πραγμάτων, η οποία είναι, σε τελευταία ανάλυση, αποτέλεσμα και όχι αιτία της.[5] Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω παραδείγματα, απόλυτες περιγραφές που αναφέρονται μόνο σε ένα συλλογικό επίπεδο παραγνωρίζουν πολλές και σημαντικές πλευρές των φαινομένων που μελετούμε και αναπαράγουν αφηγήσεις οι οποίες, τελικά, αδικούν την πραγματικότητα. Παρακάτω συζητούνται εκτενέστερα τα ζητήματα αυτά και οι μεθοδολογικές τους συνέπειες.

Ο 'λειτουργικός' ορισμός των στατιστικών μελετών

Η συγκριτική μελέτη των εμφυλίων πολέμων έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα τα τελευταία δέκα χρόνια. Οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται στην περίοδο 1945-2000,[6] και ακολουθούν παρόμοια κριτήρια κατά την επιλογή των περιπτώσεων που συμπεριλαμβάνουν στις αναλύσεις τους. Τα τρία βασικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηριστεί μία ένοπλη σύραξη 'εμφύλιος πόλεμος' είναι τα εξής: α) να υπάρχουν περισσότεροι από 1.000 θάνατοι συνολικά, β) τουλάχιστον 100 θάνατοι κάθε χρόνο, και γ) όλες (συνήθως δύο) οι πλευρές της σύγκρουσης να έχουν τουλάχιστον 100 νεκρούς.[7]

Τα κριτήρια αυτά, βέβαια, είναι αυθαίρετα, με την έννοια ότι δεν υπάρχει κανένας προφανής θεωρητικός λόγος που να καθορίζει το όριο σε 1.000 και όχι σε 500 θανάτους. Η αιτιολόγηση εδράζεται, συνήθως, στη διαισθητική διάκριση μεταξύ ενός πολέμου και φαινομένων όπως τοπικές εξεγέρσεις, πογκρόμ, διαδηλώσεις. Έτσι, ακόμη και αν αναγνωρίσει κανείς ότι ορισμένα από τα τελευταία φαινόμενα ενδέχεται να οδηγήσουν σε μεγάλους αριθμούς νεκρών (π.χ. τα γεγονότα στην Ινδία), δύσκολα μπορεί να μιλήσει για *πόλεμο*, με στρατιωτικά οργανωμένες πλευρές και με στόχο την κατάληψη της εξουσίας. Επιπλέον, η χρήση του απόλυτου αριθμού θανάτων αντί του ποσοστού επί του συνολικού πληθυσμού μιας χώρας, αλλά και ο χρονικός

περιορισμός των μελετών στη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο, υπονομεύουν περαιτέρω τα πορίσματα αυτών των στατιστικών αναλύσεων.

Πέραν της κριτικής που μπορεί να ασκηθεί σχετικά με τον ορισμό του 'εμφυλίου πολέμου' και των κριτηρίων επιλογής περιπτώσεων, πολλά ερωτηματικά προκαλεί η αναλυτική διάκριση μεταξύ εμφυλίου και γενοκτονίας, πραξικοπήματος,[8] επανάστασης ή, ακόμη, και 'εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα'.[9] Σε μεθοδολογικό επίπεδο, τέτοιες αβίαστες παραδοχές οδηγούν σε σφάλματα δειγματοληψίας (Geddes 1990, King et al 1994). Για παράδειγμα, αν υποθέσουμε ότι όλοι οι αντι-αποικιακοί πόλεμοι υπήρξαν και εμφύλιοι, τότε θα πρέπει να ληφθούν και αυτοί υπόψη κατά τη διαδικασία επιλογής των προς ανάλυση περιπτώσεων. Ανάλογη είναι η περίπτωση με τα πραξικοπήματα. Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος εύστοχα χαρακτηρίζει το κίνημα της 1ης Μαρτίου του 1935 'παρ' ολίγον εμφύλιο πόλεμο' (2000). Πέραν αυτών, τέτοιου είδους ερευνητικές επιλογές έχουν άμεσες επιπτώσεις στο είδος των ερωτήσεων που θέτουμε και καθορίζουν τα κριτήρια που ακολουθούμε κατά τη συλλογή του πραγματολογικού υλικού. Πρόσφατα ο Νίκος Σαμπάνης (Sambanis 2003β) αμφισβήτησε την *εμπειρική* βάση της διάκρισης μεταξύ εμφυλίου πολέμου και γενοκτονίας, η οποία εφαρμόζεται τα τελευταία χρόνια στα πλαίσια των στατιστικών μελετών (Fearon και Laitin 2003, Collier και Hoeffler 2002, Harff 2003), και υποστήριξε ότι οι ίδιες ανεξάρτητες μεταβλητές φαίνεται να εξηγούν τις διακυμάνσεις αυτών των φαινομένων.

Στο θεωρητικό επίπεδο ο Straus (2001) τονίζει ότι η γενοκτονία διακρίνεται από τον εμφύλιο πόλεμο, αφού στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια 'σκόπιμη εξολόθρευση μιας ομάδας', ενώ στην περίπτωση του δεύτερου, ο στόχος είναι η καθυπόταξη του αντιπάλου και η επικράτηση στα πλαίσια ενός γεωγραφικού χώρου. Αυτή η διάκριση εξακολουθεί να είναι προβληματική. Για παράδειγμα, η *σκοπιμότητα* μιας τέτοιας πράξης είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί εμπειρικά μέσα από τις ιστορικές πηγές, αφού αυτές παράγονται μέσα από διαδικασίες ορθολογικοποίησης και δικαιολόγησης που συνήθως συνοδεύουν τέτοιου είδους γεγονότα. Μια σειρά από πράξεις και παραλείψεις μπορεί να έχει οδηγήσει σε ορισμένες επιλογές που ουδεμία σχέση έχουν με τα αρχικά σχέδια και κίνητρα μιας σύγκρουσης και που ο μετέπειτα χαρακτηρισμός τους έχει απλώς και μόνο απολογητικό χαρακτήρα. Ο Mazower (2002) επισημαίνει μια πλευρά αυτού του προβλήματος όταν γράφει:

> 'αν η βία μερικές φορές είχε σκοπό να τρομοκρατήσει πληθυσμούς και να τους εξωθήσει να φύγουν, άλλες φορές πρόδιδε ένα λιγότερο ορθολογικό

> κίνητρο, αφού συχνά σφαγές πραγματοποιούνταν κατά μήκος των οδικών δικτύων και των σιδηροδρομικών γραμμών, όπου τα θύματα δολοφονήθηκαν κατά την προσπάθειά τους να εγκαταλείψουν την περιοχή'.

Ακόμη και αν κάποιος αντικαταστήσει στον ορισμό της γενοκτονίας τη λέξη *σκόπιμη*, με άλλους όρους όπως *οργανωμένη*, *συστηματική*, κ.λπ., τα προβλήματα παραμένουν σε σχέση με το πώς μπορεί να στοιχειοθετήσει κανείς την *εξόντωση* μιας ομάδας. Καταρχάς, πολλοί ερευνητές διαφωνούν ως προς το τι συνιστά μια εξόντωση,[10] ενώ άμεσα συνδεδεμένο είναι και το ζήτημα του καθορισμού των ορίων της ομάδας. Με άλλα λόγια, χρειαζόμαστε να βρούμε έναν τρόπο για να καθορίσουμε τα εν δυνάμει μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, προτού μπούμε στη διαδικασία να κρίνουμε αν στόχος ήταν η εξόντωσή της ή κάτι διαφορετικό. Το τελευταίο αυτό ζήτημα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο αν αναλογιστεί κανείς ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα όρια της ομάδας καθορίζονται από το θύτη (Straus 2001: 366).

Η τελευταία αυτή διαπίστωση αναδεικνύει τα προβλήματα *ενδογένειας* που καλείται να ξεπεράσει ο κάθε ερευνητής. Συγκεκριμένα, οι κοινωνικές ταυτότητες (εθνοτικές, ιδεολογικές, κ.λπ.) τις οποίες χρησιμοποιούν οι μελετητές στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν τα αίτια μιας σύγκρουσης, μπορεί να είναι αποτέλεσμα της ίδιας της σύγκρουσης και των δυναμικών που αναπτύχθηκαν μέσα σ' αυτή. Με δυο λόγια, για να είμαστε βέβαιοι για τη φορά της αιτιακής σχέσης μοναδική λύση αποτελεί τόσο η γνώση του προβλήματος αυτού όσο και η κατά το δυνατόν πληρέστερη συστηματική καταγραφή των γεγονότων. Η καταγραφή αυτή επιτρέπει την πραγματολογική ανασύνθεση των γεγονότων και εντοπίζει τον βαθμό στον οποίο υφίσταται κοινή πολιτική ταυτότητα της *ομάδας*, εάν δηλαδή προϋπήρχε –και σε ποιο βαθμό– ή προκλήθηκε από την ίδια τη βία που ασκήθηκε εναντίον ενός αριθμού ατόμων οι οποίοι μέχρι πρότινος δεν αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως μέλη της συγκεκριμένης κοινότητας. Πολλές συστηματικές έρευνες δείχνουν πως συμμαχίες εν καιρώ πολέμου έπειτα αποκρυσταλλώνονται δημιουργώντας νέες ταυτότητες και διαιρετικές τομές.[11]

Η Ελπίδα Βόγλη (2003: 44), στα πλαίσια της μελέτης της για την ελληνική ιθαγένεια στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, αναφέρει

> '[Η]δη αρκετοί Οθωμανοί, άγνωστο πόσοι ακριβώς τον αριθμό, είχαν μεταβάλει το θρήσκευμά τους, προσωρινά ίσως 'οικεία βουλήσει', προκειμένου να αποφύγουν αντίποινα των επαναστατών. Τέτοιοι εκχριστιανισμοί σημειώθηκαν κυρίως μετά τις πρώτες σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων τόσο στη Ρούμελη όσο και την Πελοπόννησο'.

Αυτοί οι πληθυσμοί σε μεγάλο βαθμό ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος και απέκτησαν ελληνική ιθαγένεια.

Η *οργανική ενότητα* μιας ομάδας –σε εθνοτική, ιδεολογική, θρησκευτική, ή άλλη βάση– μπορεί να δημιουργήθηκε ad hoc[12] και να αποκρύπτει μια προσπάθεια ορθολογικοποίησης μιας σειράς πράξεων που οδήγησαν σε ένα ακούσιο αποτέλεσμα. Ένας επιπλέον τρόπος για να αποφευχθούν τέτοια προβλήματα που βάλλουν την αξιοπιστία των γενικεύσεών μας είναι η εμπειρική τεκμηρίωση της *οργανικής λογικής* του θύτη, πριν ξεκινήσουν οι εχθροπραξίες και, έπειτα, ο έλεγχος του βαθμού στον οποίο αυτή η λογική, μεταφρασμένη σε συγκεκριμένα κριτήρια επιλογής των θυμάτων, ακολουθήθηκε κατά την ένοπλη σύρραξη.[13]

Συμπερασματικά, οι μελετητές της πολιτικής βίας διαχειρίζονται τους όρους *κρατική βία*, *τρομοκρατία*, *επανάσταση*, *πραξικόπημα*, *εξέγερση*, *εμφύλιος πόλεμος* και *γενοκτονία* σαν ξεχωριστά φαινόμενα. Αποτέλεσμα της αβίαστης παραδοχής ανάλογων τυπολογιών είναι η παραγνώριση των διασυνδέσεων μεταξύ των φαινομένων που περιγράφουν.[14] Γενοκτονίες συντελούνται πολλές φορές στα πλαίσια εμφυλίων πολέμων, ενώ πραξικοπήματα μπορούν να οδηγήσουν σε γενικευμένες εμφύλιες συρράξεις. Η κλιμάκωση μιας σύγκρουσης σε εμφύλιο πόλεμο συμβαίνει μονάχα όταν καμία από τις εμπλεκόμενες πλευρές δεν μπορεί να επικρατήσει τελειωτικά και να επιβάλει την κυριαρχία της. Συχνά, οι τρομοκρατικές ομάδες που εμφανίζονται στα πλαίσια μιας διαμάχης, λίγο απέχουν από τους αντάρτες ενός απελευθερωτικού αγώνα ή ενός κινήματος για την κατάληψη της εξουσίας. Σε αστικά περιβάλλοντα, η τρομοκρατία μπορεί να αποτελεί την καταλληλότερη πρακτική, ενώ σε αγροτικές περιοχές ο ανταρτοπόλεμος μπορεί να είναι η ενδεδειγμένη τακτική. Την ίδια στιγμή, αυτές ακριβώς οι διαφορές μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ανάλυσης και ερμηνείας. Η διαφορά μεταξύ τους μπορεί να είναι απλώς μια διαφορά στρατηγικής, μπορεί να είναι αποτέλεσμα ιδεολογικών παραδοχών ή μπορεί να έχει να κάνει με την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών και τις στρατιωτικές τους δυνατότητες.

Οι παραπάνω θεωρητικές και μεθοδολογικές δυσκολίες μπορούν να γεφυρωθούν μέσα από μια διαφορετική εννοιολόγηση, που θα περιλαμβάνει όλες τις παραπάνω κατηγορίες: την επιλεκτική χρήση βίας, τον άτακτο πόλεμο, τον βίαιο εκτοπισμό, την οργανωμένη μαζική καταστροφή πληθυσμών, κ.λπ., ως διαφορετικές μορφές πολιτικής βίας, οι οποίες συνήθως εξυπηρετούν διαφορετικές λογικές σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Έτσι, αν

δίπλα στον άτακτο πόλεμο ή την τρομοκρατία η γενοκτονία/εθνοκάθαρση ειδωθεί ως μια εναλλακτική τακτική, την οποία αναλογίζονται οι πλευρές της διαμάχης κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, τότε όλες αυτές οι στρατηγικές είναι τιμές μιας συνεχούς μεταβλητής μέσων για την επίτευξη διαφόρων πολιτικών στόχων. Η συγκριτική μέθοδος μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε ποια από τις παραπάνω υποθέσεις εξηγεί τη διαδικασία επιλογής της στρατιωτικής τεχνολογίας που η εκάστοτε δρώσα πλευρά χρησιμοποιεί, και να σχηματίσουμε ένα πλαίσιο ερμηνείας για τα φαινόμενα αυτά που θα βασίζεται σε αναλυτικές κατηγορίες και όχι σε απλές περιγραφές. Επιπλέον, μέσα από μια τέτοια προσπάθεια, μελετητές από διάφορους κλάδους των κοινωνικών επιστημών θα μπορέσουν να εκμεταλλευτούν τα πορίσματα και τις θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί και να χτίσουν επάνω σε αυτές.

Οι όροι και τα όρια της έρευνας στο μικροεπίπεδο

Τα εννοιολογικά προβλήματα δεν αφορούν αποκλειστικά και μόνο τις μακρο-αναλύσεις. Είναι εξίσου σημαντικά και καθοριστικά στο μικροεπίπεδο. Ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο ερευνητής τα υποκείμενα της εποχής που μελετάει, τις πράξεις και τις παραλείψεις τους, έχει άμεση σχέση με τα συμπεράσματα που θα συναγάγει και τα ερωτήματα που θα κληθεί να απαντήσει. Από την προηγούμενη ενότητα γίνεται σαφές ότι οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγραφούν καταστάσεις είναι συχνά προϊόντα των ίδιων διαδικασιών που θέλουμε να εξηγήσουμε. Η αβίαστη ταύτιση διαφόρων πολιτικών ταυτοτήτων με συγκεκριμένες ομάδες ατόμων μπορεί να είναι παραπλανητική, και πρέπει να είναι αποτέλεσμα και όχι αφετηρία της έρευνας. Οι ερευνητικές παραδοχές πρέπει να αντιμετωπίζονται ως υποθέσεις εργασίας. Για παράδειγμα, η ρήση 'Τα βουνά βγάζουν αντάρτες και οι πεδιάδες προδότες', πέραν των αξιολογικών φορτίσεων που κουβαλάει (βλ. σχετικά, Γέμτος 1995), μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε μια πολύ ενδιαφέρουσα και εμπειρικά ελέγξιμη υπόθεση εργασίας. Οι εξεγερθέντες πληθυσμοί μπορούν και στρατολογούν πιο αποτελεσματικά στα βουνά, ενώ οι στρατιωτικές δυνάμεις του κράτους είναι περισσότερο αποτελεσματικές στις πόλεις και τις περιφέρειές τους.

Η απλή περιγραφή τέτοιου είδους ταυτίσεων δίχως την ταυτόχρονη προσπάθεια εξήγησης των διαδικασιών που τις παρήγαγαν, αλλά και των τρόπων που αναπαράχθηκαν, δεν συμβάλλει στην κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων. Όπως αναφέρει και ο Βασίλης Γούναρης (1997)

'η αναγωγή των σύγχρονων ταυτοτήτων (εθνικών και εθνοτικών) στο παρελθόν είναι λανθασμένη και παραπλανητική. Εξίσου παραπλανητική είναι η τεκμηρίωση αυτών των ταυτοτήτων του παρελθόντος με την επιλεκτική επίκληση της ιστορίας και της γλωσσολογίας, με την προκρούστεια χρήση των εθνογραφικών και δημογραφικών δεδομένων και της εκλογικής συμπεριφοράς'.

Το πιο συνηθισμένο λάθος είναι η συναγωγή συμπερασμάτων ως προς τα κίνητρα μιας πράξης μέσα από την πολιτική ταυτότητα του υποκειμένου –εθνοτική, ιδεολογική, τοπικιστική, θρησκευτική, φυλετική ή άλλη. Το πρόβλημα της ιδεολογικοποίησης[15] αλλά και ορθολογικοποίησης των γεγονότων μετά το πέρας της σύγκρουσης από την πλευρά των πρωταγωνιστών, αποτελεί ένα περαιτέρω βασικό εμπόδιο στην προσπάθεια κατανόησης των δυναμικών και των διαδικασιών στην πρωτογενή τους μορφή. Έτσι, θέματα όπως η νομιμοποίηση, η υποστήριξη, η συμπάθεια, η ταύτιση, κ.λπ. είναι πολύ δύσκολο να αποτιμηθούν δίχως εξαντλητική εμπειρική τεκμηρίωση.

Παρόμοια είναι τα προβλήματα που έχουν να κάνουν με τον χαρακτηρισμό γεγονότων στα πλαίσια ενός πολέμου. Κοινά εγκλήματα που σε περίοδο ειρήνης η ερμηνεία τους περιορίζεται στην ιδιωτική σφαίρα, κατά την περίοδο ενός εμφυλίου πολέμου περνούν ευκολότερα στη δημόσια σφαίρα και αποκτούν ιδεολογικά, εθνοτικά ή γενικότερα πολιτικά σημαινόμενα. Συνεπώς, οι αφηγήσεις που θέλουν να περιγράφουν μια επανάσταση ως ταξική, εθνική ή άλλη, οφείλουν επιπλέον να προσφέρουν πραγματολογικό υλικό που να αποδεικνύει ότι η μεγάλη πλειοψηφία των αντίστοιχων πληθυσμών συμμετείχε ή, τουλάχιστον, στήριζε την προσπάθεια (Mueller 2000). Αντίστοιχα, θα πρέπει να εξηγήσουν τις περιπτώσεις ατόμων που, ενώ δεν ανήκουν στη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, παρόλα αυτά εξεγέρθηκαν. Εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι πολλές φορές τα κίνητρα των εξεγερθέντων στο μικροεπίπεδο δεν συμφωνούν με τις κατεστημένες αφηγήσεις των σχετικών συγκρούσεων και μπορούν να εξηγηθούν καλύτερα ως ατομικιστικά κίνητρα που στόχο έχουν την επίλυση διαφορών που έχουν προκληθεί από το τοπικό περιβάλλον.[16] Για παράδειγμα, ο Roger Gould μελετώντας μια περίοδο της γαλλικής Ιστορίας η οποία κατά κόρον περιγράφεται με όρους ταξικής πάλης –συγκεκριμένα τις συγκρούσεις στο Παρίσι μεταξύ 1848 και 1872– βρίσκει ότι τα γεγονότα στη βάση τους αποτελούσαν διαμάχες για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης μεταξύ γειτονικών περιοχών.

Χρειαζόμαστε, λοιπόν, περισσότερες και συστηματικότερες προσπάθειες που να συνδέουν τα γεγονότα που συντελέστηκαν στην κεντρική πολιτική

σκηνή με τις διαδικασίες κατασκευής πολιτικών και κοινωνικών ταυτοτήτων στο τοπικό επίπεδο. Με αυτό δεν υπονοώ ότι υπάρχει απαραίτητα μια γραμμική σχέση μεταξύ των δύο επιπέδων. Κάθε άλλο. Η πρόκληση, όμως, είναι να βρει κανείς τις διασυνδέσεις τους, τους τρόπους της διαπλοκής τους, κάτι που μπορεί να οδηγήσει στην ανάδειξη κάποιου συστηματικού στοιχείου, μιας *λογικής* που διέπει τη μετάφραση των κεντρικών διαιρετικών τομών στο τοπικό επίπεδο, αλλά και των επιδράσεων της τοπικής κοινωνικής δομής στις αποφάσεις που λαμβάνονται 'στην κορυφή' και στις δυνατότητες εφαρμογής τους. Σε αυτή την προσπάθεια η συγκριτική μέθοδος αποτελεί σημαντικό αρωγό, αφού *αναγκάζει* τον ερευνητή να εντάξει τη *μοναδικότητα* της περιγραφής μιας περίπτωσης ή ενός γεγονότος σε ένα γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο, να εντοπίσει τα συστηματικά χαρακτηριστικά του υπό μελέτη φαινομένου, αλλά και να συγκρίνει το υλικό που έχει συλλέξει με άλλες πηγές, πάντοτε με γνώμονα ένα συγκεκριμένο ερώτημα που εμπλουτίζει τη γνώση μας. Την ιδιαιτερότητα και τη λογική αυτής της μεθόδου στο μάκρο- και στο μίκρο-επίπεδο, αλλά και τις συνεισφορές στις οποίες έχει οδηγήσει στον χώρο της μελέτης του εμφυλίου πολέμου, θα προσπαθήσω να δείξω σε ό,τι ακολουθεί.

Η συγκριτική προσέγγιση ως μεθοδολογικό εργαλείο

Η μελέτη των εμφυλίων πολέμων χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη μεθοδολογική πολυμορφία και διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης –κράτη, χωριά, άτομα, κ.λπ. Τα βασικά μεθοδολογικά εργαλεία που επιστρατεύονται είναι η στατιστική ανάλυση,[17] τα μαθηματικά μοντέλα,[18] οι περιπτωσιολογικές μελέτες,[19] η προφορική ιστορία[20] και η εθνογραφική προσέγγιση.[21] Σε αυτό το σημείο η συγκριτική προσέγγιση αναδεικνύεται ως ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για την κατανόηση, αλλά και συστηματική ανάλυση των φαινομένων που απασχολούν τον κάθε ερευνητή. Με τη βοήθεια της συγκριτικής μεθόδου ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να απομονώσει τις μεταβλητές που θέλει να μελετήσει, αποφεύγοντας τη σύγχυση μεταξύ παραγόντων, και να εγκαθιδρύσει σχέσεις αιτιότητας. Στόχος της έρευνας είναι η εμπειρική γενίκευση και η κατανόηση των υπό εξέταση φαινομένων.[22] Όπως αναφέρει ο Giovanni Sartori, ο εμπειρικός έλεγχος βρίσκεται στη βάση της σύγκρισης (1970, 1994). Η λογική της καλής έρευνας δεν διαφέρει, είτε πρόκειται για ποιοτική ή ποσοτική, είτε μάκρο- ή μίκρο-προσέγγιση. Στόχος είναι η διατύπωση επιστημονικά έγκυρων γενικεύσεων. Τόσο η ποιοτική όσο και η ποσο-

τική έρευνα μπορούν να είναι εξίσου συστηματικές και επιστημονικές, αφού οι κατηγορίες αυτές διαπλέκονται στην πράξη κατά τη διεξαγωγή της έρευνας. Όσον αφορά στον χώρο της ιστορικής έρευνας, τα κριτήρια είναι αντίστοιχα και ο έλεγχος εναλλακτικών εξηγήσεων συντελείται μέσω μιας διαδικασίας έγκυρης αιτιακής γενίκευσης.

Εδώ αξίζει να τονίσει κανείς πως, αν και η μεγαλύτερη έμφαση έχει δοθεί στη μελέτη των αιτίων των εμφυλίων πολέμων, σημαντικές μελέτες ασχολούνται με άλλες πλευρές τους. Πολλοί μελετητές έχουν επικεντρωθεί στη μελέτη των παραγόντων που επηρεάζουν τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων και στις οικονομικές και πολιτικές συνέπειές τους[23] και άλλοι στη λογική της βίας στα πλαίσια των πολέμων αυτών.[24] Στο μικροεπίπεδο μελέτες αφορούν τη διαμόρφωση πολιτικών ταυτοτήτων, διαδικασιών στρατιωτικής και εκλογικής κινητοποίησης, βιωματικές διαστάσεις του πολέμου, αλλά και το πώς διαφοροποιείται η εμπειρία του ίδιου πολέμου βάση σημαντικών και πολιτικά ενεργών διαιρετικών δομών (άνδρες/γυναίκες, ενήλικες/παιδιά, αγρότες/αστοί). Κάθε περίπτωση μπορεί και πρέπει να ειδωθεί μέσα από το πρίσμα μιας γενικότερης θεωρητικής προβληματικής και να χρησιμεύσει ως πληροφοριακή μονάδα στον έλεγχο των υποθέσεών μας.[25] Διαφορετικά επιστημονικά ερωτήματα οδηγούν σε ξεχωριστούς ορισμούς της εξαρτημένης μεταβλητής και, συνεπώς, απαιτούν διαφορετικά δείγματα.

Πορίσματα των μάκρο-αναλύσεων

Οι περισσότερες μελέτες συγκλίνουν στο ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι η κύρια ανεξάρτητη μεταβλητή που επιτρέπει την πρόβλεψη των εμφυλίων. Χώρες με χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα παρουσιάζονται στις στατιστικές αναλύσεις ως περισσότερο επιρρεπείς στη δίνη του εμφυλίου πολέμου. Συγκεκριμένα, μια χώρα με $250 κατά κεφαλήν εισόδημα έχει 15% πιθανότητα να γνωρίσει έναν εμφύλιο πόλεμο μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια –κρατώντας τις τιμές όλων των άλλων μεταβλητών στον μέσο όρο τους–, ενώ την ίδια στιγμή για μια χώρα με $1.250 η πιθανότητα πέφτει κάτω από το 4% (Humphreys 2003: 2). Οι πλούσιες χώρες δεν έχουν εμφύλιους ανεξάρτητα από τον βαθμό ανισότητας ή τις μειονότητες που περικλείουν. Αυτό το πόρισμα υπονομεύει τη διαδεδομένη άποψη ότι οι χώρες αυτές έχουν περισσότερα να μοιράσουν και, συνεπώς, θα έπρεπε να έχουν και περισσότερους εμφυλίους πολέμους. Παραμένει όμως αδιευκρίνιστο ποιος είναι ο ακριβής μηχανισμός, ποια είναι η λογική που οδηγεί σε αυτή τη συσχέτιση μεταξύ κατά κεφαλήν εισοδήματος και πιθανότητας έναρξης εμφυλίου πολέ-

μου. Οι Fearon και Laitin (2003) υποστηρίζουν ότι αυτή η αρνητική σχέση εκφράζει την ισχύ του κράτους[26] και, κατ' επέκταση, καταγράφει τις κατασταλτικές δυνατότητες του κρατικού μηχανισμού. Την ίδια στιγμή, οι Collier και Hoeffler (2002) εξηγούν την ίδια σχέση διαφορετικά. Σύμφωνα με τη μελέτη τους, τα άτομα που ξεκινούν μια εξέγερση ή που αποφασίζουν τη συμμετοχή τους σε έναν εμφύλιο πόλεμο υπολογίζουν τα πιθανά κέρδη και τις ζημίες (ή χαμένες ευκαιρίες) που εμπεριέχει μια τέτοια απόφαση. Κατά την πρώτη εκδοχή, η φτώχεια δυσκολεύει την καταστολή της εξέγερσης, ενώ κατά τη δεύτερη διευκολύνει τη στρατολόγησή για τους εξεγερθέντες. Συνδεδεμένη με τη δεύτερη λογική είναι και η υπόθεση της συλλογικής δυσαρέσκειας μειονοτήτων που υπόκεινται σε μεροληπτική μεταχείριση.

Α. Η δομή των ευκαιριών: Κατασταλτικές δυνατότητες του κράτους & άτακτος πόλεμος

Οι Fearon και Laitin υποστηρίζουν πως η συστηματική σχέση μεταξύ επιπέδου ΑΕΠ μιας χώρας και πιθανότητας εμφυλίου πολέμου αποτελεί έκφραση του συσχετισμού δυνάμεων στα όρια του κράτους και του επιπέδου ανάπτυξής του. Επιπλέον, συμπληρωματικές μεταβλητές που παρουσιάζονται ως δείκτες της ίδιας λογικής είναι το μέγεθος τους κράτους, το είδος του εδάφους (βουνά, δάση, έλη, κλπ.), η γεωγραφική διασπορά του πληθυσμού, και η βοήθεια –οικονομική ή άλλη– από το εξωτερικό προς τους εξεγερθέντες.[27] Με άλλα λόγια, μια γεωγραφικά μεγάλη χώρα, με χαμηλό ΑΕΠ, με μεγάλο ποσοστό ορεινών όγκων και χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα,[28] έχει στατιστικά μεγαλύτερη πιθανότητα να γνωρίσει έναν εμφύλιο πόλεμο από μια χώρα που έχει αντίθετες τιμές στις σχετικές μεταβλητές. Η ιδέα που στηρίζει αυτό το επιχείρημα είναι ότι, σε χώρες με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, η τακτική του ανταρτοπόλεμου είναι βιώσιμη και πολλές φορές μπορεί να φτάσει μέχρι και να απειλήσει την κυριαρχία του εν λόγω κράτους. Συνεπώς, αυτό που έχει σημασία είναι να υπάρχουν οι ευνοϊκές συνθήκες για μια επιτυχημένη εξέγερση και όχι τόσο τα συγκεκριμένα κίνητρα που οδηγούν σε ένοπλο αγώνα, τα οποία άλλωστε οι ερευνητές αυτοί θεωρούν γενικά σταθερά από περίπτωση σε περίπτωση.[29] Η έμμεση παραδοχή σε αυτό το σημείο είναι ότι παντού υπάρχουν κίνητρα για εξεγέρσεις, οπότε η φύση του κινήτρου δεν μας αφορά και πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στη δυνατότητα του κράτους να καταστείλει εξεγέρσεις ή να αποτρέψει την εκκίνησή τους. Το πρόβλημα με αυτή την παραδοχή είναι ότι αγνοεί όλες τις πιθανές περιπτώσεις όπου οι δρώντες δεν έχουν κίνητρο να

επαναστατήσουν και όπου, συνεπώς, οι κατασταλτικές δυνατότητες του κράτους και οι υπόλοιπες μεταβλητές που στοιχειοθετούν τις κατάλληλες συνθήκες για εξέγερση είναι αδιάφορες.

Ο Tilly, μελετώντας πλήθος περιπτώσεων από το 1492 έως και το 1992, στον ευρωπαϊκό χώρο, διαπιστώνει *ότι ένας εξασθενημένος κρατικός μηχανισμός είναι περισσότερο εκτεθειμένος σε μια επανάσταση παρά ένας αντίστοιχος ισχυρός* (1998: 31). Γιατί, όμως, ισχύει αυτό; Ποιος είναι ο μηχανισμός που ενώνει λογικά την αδυναμία του κρατικού μηχανισμού με την έναρξη μιας επανάστασης; Σχετίζεται η αδυναμία του κράτους, τελικά, με την έναρξη εμφυλίων; Επίσης, είναι οι λόγοι που επέτρεψαν ένα γεγονός να συμβεί στο μακροεπίπεδο ίδιοι ή σχετιζόμενοι με τους λόγους που πυροδότησαν τις διαδικασίες στο μικροεπίπεδο;

Για να απαντήσουμε σε τέτοιου είδους ερωτήσεις χρειάζεται να κοιτάξουμε περιπτώσεις εξεγέρσεων στα πλαίσια ισχυρών κρατικών μορφωμάτων, αλλά και περιπτώσεις κρίσης που δεν οδήγησαν σε ένοπλη σύγκρουση. Ταυτόχρονα, πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη δύο ακόμη ενδεχόμενα: (α) η κρατική αδυναμία να έχει προέλθει από διαδικασίες που σχετίζονται με τον εμφύλιο πόλεμο ή τις διαδικασίες που προηγούνται αυτού και (β) μια άλλη, 'τρίτη', μεταβλητή μπορεί να εξηγεί τόσο την κρατική αδυναμία/κρίση όσο και την έναρξη μιας εξέγερσης 'π.χ. το είδος του εδάφους (ψηλά βουνά, έλη, κ.λπ.) προκαλεί ένα είδος κοινωνικής οργάνωσης που οδηγεί σε ένοπλες συγκρούσεις και ταυτόχρονα δυσχεραίνει την κρατική επέμβαση'.

Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη ότι γεγονότα όπως η γενοκτονία ή η εθνοκάθαρση, ειδικά όταν είναι οργανωμένα από την πλευρά του κράτους, κάθε άλλο παρά αδυναμία του κρατικού μηχανισμού σηματοδοτούν. Την ίδια στιγμή ο Wilkinson (υπό δημοσίευση), μελετώντας το φαινόμενο των 'θρησκευτικών' συγκρούσεων μεταξύ μουσουλμάνων και ινδουιστών στην Ινδία, βρίσκει ότι η ένταση της βίας μεταξύ των δύο κοινοτήτων εξαρτάται κυρίως από τη *βούληση* της αρμόδιας κρατικής αρχής να καταστείλει τη διαδήλωση, παρά από την *ικανότητά* της. Συνεπώς, κανείς οφείλει να διαχωρίζει αναλυτικά αυτά τα επίπεδα. Μόνο με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουμε να καταλάβουμε τις συνθήκες που ευνοούν την εκδήλωση τέτοιων φαινομένων αλλά και να ελέγξουμε την εξηγητική δύναμη της υπόθεσης της *κρίσης του κράτους*.[30]

Πολλοί εναλλακτικοί μηχανισμοί έχουν προταθεί για να εξηγήσουν αυτή τη συστηματική σχέση μεταξύ ΑΕΠ και έναρξης εμφυλίων πολέμων. Για παράδειγμα, ο Matt Kocher (2003) βρίσκει ότι η στατιστική σημασία του

ΑΕΠ εξαλείφεται από τη στιγμή που θα προστεθεί μια νέα μεταβλητή στην ανάλυση, συγκεκριμένα το ποσοστό του πληθυσμού που ζει σε αστικά κέντρα. Η λογική του μηχανισμού που προτείνει ο Kocher για να ερμηνεύσει αυτό το στατιστικό εύρημα βασίζεται στο στρατιωτικό πλεονέκτημα που έχει το κράτος σε σχέση με τους 'επαναστάτες', ειδικά σε αστικά περιβάλλοντα. Τόσο ο έλεγχος όσο και η επίβλεψη του πληθυσμού είναι πολύ πιο εύκολη κάτω από αυτές τις συνθήκες. Αυτή η λογική φαίνεται να επαληθεύεται από τα εμπειρικά δεδομένα που έχουμε σε σχέση με τις στρατηγικές αντεπίθεσης των κρατικών στρατιωτικών δυνάμεων οι οποίες, συνήθως, προσπαθούν να εκκενώσουν τις αγροτικές περιοχές, αλλά και από την πολλές φορές ισχυρή συσχέτιση μεταξύ στρατιωτικού ελέγχου και πολιτικών ταυτοτήτων εν καιρώ πολέμου. Παρόλα αυτά, δεν φαίνεται να μπορεί να μας εξηγήσει ικανοποιητικά γιατί ξεκινάει ένας εμφύλιος πόλεμος σε ένα μέρος και όχι σε ένα άλλο, με άλλα λόγια να καταδείξει τις συνθήκες που οδηγούν στην έναρξή του.

Άλλες μεταβλητές που έχουν προταθεί για να γεφυρώσουν τη στατιστική σχέση ΑΕΠ-εμφυλίων, είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού, οι πολιτικές που ακολουθεί το κράτος στον χώρο του εμπορίου, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, η πολιτική κουλτούρα.[31] Ορισμένοι δε μελετητές υποστηρίζουν ότι οι εσωτερικοί θεσμοί των κρατών, που είναι συνήθως συνάρτηση της οικονομικής κατάστασης και των ιδιοκτησιακών σχέσεων που επικρατούν σε αυτή (North 1981), μπορούν να γίνουν η αιτία έναρξης ενδοκρατικών πολέμων. Η κατάλληλη μέτρηση αυτών των μεταβλητών είναι σχεδόν αδύνατη, ειδικά όταν πρόκειται για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα και για το σύνολο των παρατηρήσεων που συμπεριλαμβάνονται στις σχετικές βάσεις δεδομένων. Έτσι, η στατιστική ανάλυση της επιρροής αυτών των μεταβλητών μένει να εξεταστεί στο μέλλον εφόσον προηγηθεί η συλλογή του κατάλληλου πραγματολογικού υλικού και προταθούν πειστικοί μηχανισμοί που να ενώνουν λογικά τις μεταβλητές μεταξύ τους.

Πάντως, η στατιστικά σημαντική επίδραση του κατά κεφαλήν εισοδήματος μπορεί στην πραγματικότητα να είναι αποτέλεσμα των κριτηρίων επιλογής των περιπτώσεων που συμπεριλαμβάνονται στις στατιστικές αναλύσεις. Για παράδειγμα, είναι πιθανό ότι σε φτωχά μέρη η ανθρώπινη ζωή υπολογίζεται λιγότερο και γι' αυτό τόσο ο κρατικός μηχανισμός όσο και οι επαναστάτες σκοτώνουν με ασυδοσία, συνεπώς το όριο των 1.000 θανάτων 'επιτυγχάνεται' ευκολότερα και μας οδηγεί στον χαρακτηρισμό του γεγονότος ως εμφυλίου πολέμου. Αντίθετα, το ότι έχουμε λιγότερους εμφυλίους σε πιο πλούσια μέρη μπορεί να είναι αποτέλεσμα είτε της μικρής τους διάρκειας

που τους κράτησε κάτω από τους 1.000 θανάτους, είτε των λιγότερο βίαιων ή περισσότερο στοχευμένων στρατηγικών που ακολουθήθηκαν. Παρόμοιο είναι το σχόλιο που Σαμπάνη για τη συσχέτιση μεταξύ του απόλυτου αριθμού του πληθυσμού μιας χώρας και της έναρξης εμφυλίου: 'Όπως αναφέρει το να βρίσκεις μεγάλους αριθμούς νεκρών σε μεγάλες χώρες είναι πιο πιθανό' (Sambanis 2002: 20).

Πέραν του ισχυρού συντελεστή συσχέτισης μεταξύ ΑΕΠ και εμφυλίου πολέμου, αξίζει να αναφερθούν δύο ορίσματα υπονομευτικά για τις επικρατούσες απόψεις. Τόσο ο βαθμός πολυμορφίας, εθνοτικής, θρησκευτικής ή πολιτισμικής σε μια χώρα, όσο και η μεροληπτική μεταχείριση μειονοτήτων δεν φαίνεται να εξηγούν το 'πού' ή το 'πότε' θα ξεσπάσει εμφύλιος πόλεμος, εφόσον κρατήσει κανείς το επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος σταθερό (Fearon και Laitin 2003).[32] Αυτά τα συμπεράσματα δεν είναι βέβαια τελικά και πολλές έρευνες στο μάκρο- αλλά κυρίως στο μικρο-επίπεδο διαφωνούν με αυτά.

Β. Θεωρίες κινήτρων: Ατομικό συμφέρον ή συλλογική δυσαρέσκεια

Δύο είναι οι βασικές υποθέσεις που αναφέρονται στα κίνητρα των εξεγέρσεων. Η μία υποστηρίζει ότι η μεροληπτική μεταχείριση ομάδων του πληθυσμού οδηγεί σε συλλογική δυσαρέσκεια από μέρους αυτών των ομάδων σε σχέση με την κατάσταση στο εσωτερικό μιας χώρας. Αυτή η δυσαρέσκεια με τη σειρά της προκαλεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, εξεγέρσεις για την ανατροπή της κατάστασης. Η άδικη αυτή μεταχείριση άλλες φορές εξηγείται από τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, και άλλες μέσα από εθνικιστικές λογικές απόρριψης του 'άλλου' (Gellner 1993, Horowitz 1985). Η δεύτερη υπόθεση εργασίας υποστηρίζει ότι η αναζήτηση του ατομικού συμφέροντος και η απληστία ορισμένων ατόμων οδηγεί σε συγκρούσεις για τον έλεγχο οικονομικών πόρων.

Συλλογική δυσαρέσκεια: Ομάδες που βιώνουν άνιση μεταχείριση. Χαρακτηριστικά οι Fearon και Laitin (2003), αλλά και οι περισσότερες μελέτες αυτού του τύπου, για να ελέγξουν τις θεωρίες εκσυγχρονισμού και εθνοτικής/θρησκευτικής πόλωσης χρησιμοποιούν έναν δείκτη ανομοιογένειας του πληθυσμού που αποτυπώνει την πιθανότητα δύο τυχαία επιλεγμένοι άνθρωποι να είναι από την ίδια εθνοτική/θρησκευτική ομάδα.[33] Η λογική του επιχειρήματος είναι ότι όσο πιο μικρή είναι αυτή η πιθανότητα, τόσο πιο μεγάλη είναι η πιθανότητα να συμβεί ένας εμφύλιος πόλεμος στην κάθε χώρα. Η έμμεση παραδοχή εδώ είναι ότι η διαφορετικότητα σε συνδυασμό

με κοινωνική ανισότητα μεταξύ των ομάδων οδηγεί σε πόλωση και ορισμένες φορές σε στρατιωτική σύγκρουση.

Τα αποτελέσματα των αναλύσεων διαφέρουν, μάλλον λόγω της κωδικοποίησης αλλά και των διαφορετικών μεταβλητών που συνυπάρχουν σε διαφορετικά στατιστικά μοντέλα. Για παράδειγμα, ενώ οι Fearon και Laitin (2003) δεν βρίσκουν καμία σχέση μεταξύ της θρησκευτικής/εθνοτικής πόλωσης του πληθυσμού μιας χώρας και της έναρξης εμφύλιας σύγκρουσης από τη στιγμή που εισάγουν τη μεταβλητή του κατά κεφαλήν εισοδήματος, η Reynal-Querol (2002) βρίσκει ότι η θρησκευτική πόλωση οδηγεί σε εμφυλίους πολέμους. Αντιθέτως, οι Collier και Hoeffler (2002) βρίσκουν ότι υπάρχει *αντίστροφη* σχέση μεταξύ εθνοτικής πολυμορφίας και έναρξης εμφυλίων πολέμων. Τέλος, ο Σαμπάνης (Sambanis 2001) βρίσκει ότι στο υποσύνολο των 'εθνοτικών'[34] εμφυλίων πολέμων, η εθνοτική ανομοιογένεια του πληθυσμού είναι θετικά συσχετιζόμενη με την έναρξη του πολέμου.

Μια διαφορετική προσέγγιση προσφέρεται από μελετητές που εξετάζουν την επιρροή διαφορετικών θεσμικών δομών σε συνδυασμό με την εθνοτική/θρησκευτική πολυμορφία, στην πιθανότητα εμφύλιας σύρραξης (Reynal-Querol 2002, Hegre et al 2001), μολονότι αυτοί δεν απαντούν στο πώς οι θεσμικές αυτές αλλαγές επηρεάζουν τις αποφάσεις των ατόμων που ξεκινούν επαναστάσεις ή ποιες διαδικασίες και ποιοι μηχανισμοί στηρίζουν τη λογική του επιχειρήματος. Οι Fearon και Laitin (2003) και οι Collier και Hoeffler (2002) δεν βρίσκουν καμία σχέση μεταξύ δημοκρατικού πολιτεύματος και έναρξης εμφύλιας σύρραξης. Αντίθετα, οι Hegre et al (2001) βρίσκουν στατιστικά σημαντική παραβολική σχέση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών. Εναλλακτικές υποθέσεις μένει να ελεγχθούν προτού οδηγηθούμε σε γενικεύσιμα συμπεράσματα. το μόνο πράγμα που φαίνεται να μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική βεβαιότητα είναι η διαπίστωση του Huntington (1968) ότι η επιβολή της τάξης στα πλαίσια ενός κρατικού μορφώματος πρέπει να προηγηθεί οποιασδήποτε θεσμικής οργάνωσης και δομής.

Ατομικό συμφέρον και 'απληστία': η λογική αυτού του επιχειρήματος επικεντρώνεται στο ατομικό επίπεδο λήψης αποφάσεων, όπου οι δρώντες επιλέγουν πότε είναι οικονομικά συμφέρον γι' αυτούς να ξεκινήσουν ή να συμμετάσχουν σε μια εξέγερση (Collier και Hoeffler 2002).[35] Σε φτωχά κράτη, όπου οι δυνατότητες απασχόλησης είναι περιορισμένες και τα εισοδήματα χαμηλά, η στρατολόγηση καθίσταται ευκολότερη. Παράλληλα όσο περισσότερους πόρους μπορεί να εκμεταλλευτεί μια επαναστατική οργάνωση, τόσο πιο δελεαστική γίνεται η συμμετοχή σε αυτή για τον πληθυσμό.

Φυσικά, η ευκολία στη στρατολόγηση δεν εξηγεί ικανοποιητικά την αρχική απόφαση να ξεκινήσει κανείς έναν εμφύλιο πόλεμο. Στις σχετικές μελέτες ως πρωταρχικό κίνητρο προτείνονται οι οικονομικές απολαβές που εμπεριέχει ο στρατιωτικός έλεγχος μιας περιοχής και η εκμετάλλευση των τοπικών πόρων –οι επαναστάτες έχουν τη δυνατότητα να 'φορολογούν', να κάνουν λαθρεμπόριο, αλλά και να κλέβουν ανενόχλητοι. Ωστόσο, τέτοιες διαδικασίες λαμβάνουν χώρα και εν καιρώ ειρήνης και σε καμία περίπτωση δεν οδηγούν γραμμικά σε γενικευμένη ένοπλη σύρραξη, αλλά μόνο εάν και εφόσον ο κρατικός μηχανισμός θελήσει και είναι σε θέση να επέμβει. Αυτή η διαπίστωση έχει οδηγήσει πολλούς ερευνητές τα τελευταία χρόνια στη συστηματική μελέτη της επίδρασης που έχουν οι πολύτιμοι πόροι μιας χώρας στη πιθανότητα εκδήλωσης εμφυλίου πολέμου (πετρέλαιο, ναρκωτικά, πολύτιμοι λίθοι, κ.λπ.).[36]

Οι οικονομετρικές μελέτες της Παγκόσμιας Τράπεζας, ερευνώντας τη σχέση μεταξύ οικονομικής ανισότητας και εμφυλίου πολέμου, συμπεραίνουν ότι δεν είναι συστηματική. Παρόλα αυτά, τα πορίσματα μπορεί να αντιστραφούν εάν η οικονομική ανισότητα ειδωθεί σε συνδυασμό με την εσωτερική της κατανομή στον πληθυσμό μιας χώρας, δηλαδή κοιτώντας αν υπάρχουν αναγνωρίσιμες ομάδες του πληθυσμού που είναι συστηματικά πολύ πιο πλούσιες ή φτωχότερες (Horowitz 1985, Gellner 1993). Ακόμη και αυτή η υπόθεση αντιμετωπίζει σημαντικά θεωρητικά προβλήματα. Καταρχάς, στο μικροεπίπεδο γίνεται φανερό ότι η μεταχείριση συλλογικών ταυτοτήτων ως συνεκτικών ομαδοποιήσεων με κοινές προτιμήσεις και προτεραιότητες είναι παραπλανητική (βλέπε παραπάνω). Επιπλέον, προκύπτουν ζητήματα ενδογένειας. Πώς μπορούμε, για παράδειγμα, να γνωρίσουμε αν η οικονομική ανισότητα οδήγησε στην κοινή ταυτότητα μιας ομάδας (ή στην πρόσληψή της ως τέτοια) ή η διαδικασία λειτούργησε αντίστροφα; Επιπλέον, τι επίδραση είχε η ίδια η σύγκρουση στην οικονομική κατάσταση αυτών των ομάδων;

Οι δύο αυτές λογικές των κινήτρων έναρξης εμφυλίων πολέμων παρουσιάζονται συνήθως ως αντικρουόμενες, ενώ στην πραγματικότητα μπορεί να είναι συμπληρωματικές.[37] Οι δείκτες που χρησιμοποιούνται για τον έλεγχό τους είναι, δυστυχώς, ανεπαρκείς. Όσον αφορά την υπόθεση της 'απληστίας', πρόκειται συνήθως για το μερίδιο που καταλαμβάνει στο ΑΕΠ της κάθε χώρας η εκμετάλλευση/παραγωγή πρώτων υλών –πετρέλαιο, πολύτιμοι λίθοι, κ.λπ.–, ενώ σχετικά με την υπόθεση της 'συλλογικής δυσαρέσκειας' οι πιο διαδεδομένοι δείκτες είναι η θρησκευτική/εθνοτική πόλωση του πληθυσμού και η πολιτική καταπίεση.[38] Βάσει αυτών των δεδομένων είναι σχεδόν

αδύνατο να κρίνουμε σε κάθε περίπτωση αν το ατομικό συμφέρον των εξεγερθέντων επικράτησε έναντι της συλλογικής δυσαρέσκειας του πληθυσμού και οδήγησε στην εξέγερσή του ή αντιστρόφως. Τέλος, δίχως συστηματική μελέτη στο μικροεπίπεδο δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό οι διαδικασίες και τα διακυβεύματα στο κεντρικό επίπεδο είχαν αναλογίες και αντιστοιχίες στο τοπικό επίπεδο και κατά πόσο η δομή και η σχετική αυτονομία του τελευταίου επηρέασε την εξέλιξη των γεγονότων. Οι παράγοντες που επέτρεψαν την επιτυχή εξέγερση ενός πληθυσμού σε μια χρονική στιγμή δεν είναι απαραίτητα οι ίδιοι με αυτούς που εξηγούν τους λόγους που οδήγησαν τα άτομα στο τοπικό επίπεδο να πάρουν τα όπλα ή τις μορφές και πρακτικές της βίας που κατεύθυναν τη λογική της επιλογής θυμάτων. Τα δύο επίπεδα συνδέονται εκ του αποτελέσματος, αλλά αυτό δεν συνεπάγεται ότι βρίσκονται σε αρμονική σχέση μεταξύ τους.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη επισκόπηση των πορισμάτων της στατιστικής μελέτης των εμφυλίων πολέμων, αξίζει να τονιστεί ότι εμπειρικά είναι δύσκολο κανείς να ξεχωρίσει τις συνεκδοχές της υπόθεσης της *δομής των ευκαιριών* από αυτές της υπόθεσης που βασίζεται στα *κίνητρα της εξέγερσης*, αφού οι συνθήκες που περιγράφει η πρώτη οδηγούν σε πληθώρα κινήτρων στα οποία βασίζεται η δεύτερη. Για να μπορέσει κανείς να αποσυνδέσει τις δύο λογικές και να εξετάσει την ξεχωριστή τους επίδραση πρέπει να κοιτάξει περιπτώσεις όπου υπάρχουν σημαντικές διακυμάνσεις στη δομή των ευκαιριών αλλά και των κινήτρων. Με άλλα λόγια, να συγκρίνει περιπτώσεις όπου υπάρχουν και ευκαιρίες και κίνητρα, με περιπτώσεις όπου απουσιάζουν είτε τα κίνητρα είτε οι κατάλληλες συνθήκες για εξέγερση.

Μικροθεμελιώσεις και μηχανισμοί

Η ποικιλία των πορισμάτων των στατιστικών αναλύσεων είναι ενδεικτική της δυσκολίας που χαρακτηρίζει τον έλεγχο τέτοιων υποθέσεων στο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης (έθνος-κράτος). Έρευνες στο μικροεπίπεδο έχουν να προσφέρουν περισσότερα σε σχέση με τον ρόλο των εθνοτικών/θρησκευτικών ή άλλων διαφορών και της σημασίας τους τόσο για την έναρξη όσο και για τη 'διαιώνιση' εμφυλίων πολέμων, προσφέροντας και συγκεκριμένους μηχανισμούς που συνδέουν την πραγματικότητα στο τοπικό επίπεδο με τη μορφή της ένοπλης σύγκρουσης στο μακρο-επίπεδο.[39] Ζητήματα που απασχολούν τους ερευνητές που ασχολούνται με τις μικροθεμελιώσεις αυτών των φαινομένων είναι η διαδικασία στρατολόγησης,[40] η κοινωνική δομή των περιοχών όπου ξεκινά η 'επανάσταση', τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αυτών

που πρωτοστατούν αλλά και αυτών που ακολουθούν, τα κίνητρα και των δύο, αλλά και οι συμπεριφορές των 'απλών' πολιτών –στον βαθμό που υπάρχουν τέτοιοι σε έναν εμφύλιο πόλεμο– στα πλαίσια του πολέμου. Σε αυτό το επίπεδο μπορούμε να ελέγξουμε ποια από τις δύο υπόθεσεις που στηρίζονται στη λογική των κινήτρων (δυσαρέσκεια/ατομικό συμφέρον) έχει μεγαλύτερη εξηγητική δύναμη.

Η συστηματική μελέτη στο μικροεπίπεδο οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο πόλεμος και η βία μέσα στα πλαίσιά του είναι αναλυτικά διαφορετικές διαδικασίες. Οι αιτίες της κατάρρευσης της κρατικής αρχής είναι, πολλές φορές, ξεχωριστές από τη λογική της βίας στο τοπικό επίπεδο, αλλά και των συμμαχιών που δημιουργούνται. Η κατάρρευση του κρατικού ή όποιου άλλου μηχανισμού είχε το μονοπώλιο της νόμιμης βίας σε μια περιοχή, σίγουρα έχει σημαντικές επιπτώσεις για τις διαδικασίες στο τοπικό επίπεδο,[41] αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι τα δύο αυτά έχουν και κοινές αιτίες. Επιπλέον, σειρά μελετών έχει δείξει ότι η διαιρετική τομή που χαρακτηρίζει έναν εμφύλιο πόλεμο στο κεντρικό επίπεδο δεν μεταφράζεται γραμμικά στο τοπικό επίπεδο, αλλά διαμεσολαβείται και μεταλλάσσεται από τις 'κατά τόπους βεντέτες' (Bax 2000, Schroeder 1996) και την επίλυση διαφορών μεταξύ γειτόνων και τοπικών φατριών (Aschenbrenner 1987).

Την ίδια στιγμή, η 'φύση' της κατάρρευσης της έννομης τάξης και οι συμμαχίες που δημιουργούνται από εκεί και πέρα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στον χαρακτήρα και τη μορφή που λαμβάνει η βία και στην έκβαση του πολέμου. Ο Bax (2000) τονίζει τη σημασία της συνεργασίας παραστρατιωτικών με τον τακτικό στρατό στη Βοσνία, ενώ ο Aschenbrenner (1987) περιγράφει τις συμμαχίες μεταξύ των διαφορετικών φατριών ενός χωριού και εξωτερικών παραγόντων στα πλαίσια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Η στρατολόγηση και η επιλογή των θυμάτων στο χωριό που μελέτησε ο Aschenbrenner ακολούθησε την τοπική λογική της φατρίας και των οικογενειών, παρά την εκ νέου αντιπαράθεση του πληθυσμού με βάση τις διαιρετικές τομές που δανείστηκαν από το κεντρικό πολιτικό σκηνικό. Σε ένα άλλο επίπεδο διερεύνησης, ο Loizos επικεντρώνοντας την ανάλυσή του σε έναν 'ήρωα', προσπαθεί να βρει τη λογική πίσω από μια εκ πρώτης όψεως αλόγιστη ή ψυχοπαθολογική κίνηση –την εν ψυχρώ εκτέλεση μιας τυχαίας τουρκοκυπριακής οικογένειας στην Κύπρο το 1974–, την οποία ερμηνεύει τελικά ως αποτέλεσμα ενός έντονου εθνικιστικού λόγου (discourse).

Ξεκινώντας από τις παραδοχές και την εμπειρία των διακρατικών πολέμων, ο Posen (1993) αναλύει τους παράγοντες που παράγουν μια λογική

προληπτικής δράσης (security dilemma) σε περιόδους αβεβαιότητας και κατάλυσης της έννομης τάξης. Η έμμεση παραδοχή και εδώ, όπως και στις στατιστικές μελέτες, είναι ότι στα πλαίσια του κράτους υπάρχουν εύκολα αναγνωρίσιμες και συνεκτικές εθνοτικές ομάδες ή μειονότητες που καταπιέζονται και αποφασίζουν να ξεκινήσουν έναν προληπτικό πόλεμο, φοβούμενοι την πιθανότητα θυματοποίησής τους σε περιόδους αναρχίας.

Οι Figueiredo και Weingast (1999) σημειώνουν την ανεπάρκεια της ανάλυσης του Posen όσον αφορά την πρόβλεψη του 'πού' και 'πότε' είναι πιο πιθανό να ξεσπάσει ένας εμφύλιος πόλεμος. Οι ίδιοι, αναλύοντας την περίπτωση της Βοσνίας, υποστηρίζουν ότι οι ηγέτες χρησιμοποιούν το αίσθημα φόβου των μελών της ομάδας τους, αλλά και την αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει τέτοιες ώρες σχετικά με το ποια πλευρά ευθύνεται για την κλιμάκωση (1999: 265), για να δημιουργήσουν πόλωση στον πληθυσμό και να διατηρήσουν την εξουσία τους.

Περαιτέρω προβλήματα της λογικής αυτής είναι ότι θεωρεί την υποστήριξη των ηγετών από τα μέλη της ομάδας απαραίτητη για την εκδήλωση του πολέμου, παρόλο που υπάρχουν συστηματικά στοιχεία που μας δείχνουν ότι αρκεί η συμμετοχή πολύ λίγων ατόμων για να οδηγηθούν τα πράγματα σε κλιμάκωση (Mueller 2000). Την ίδια στιγμή, πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι ο έλεγχος μιας περιοχής σε στρατιωτικό επίπεδο καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την τοποθέτηση των κατοίκων στα πλαίσια της εμφύλιας σύγκρουσης και όχι αντιστρόφως.[42]

Αυτά τα πορίσματα από την έρευνα στο τοπικό επίπεδο δεν αφαιρούν τη σημασία της διαδικασίας μέσω της οποίας πολώνεται ο πληθυσμός, αλλά τονίζουν την ανάγκη για μικροθεμελιώσεις που να εξηγούν πώς λειτουργεί αυτή η πόλωση και τι επιπτώσεις έχει για την πιθανότητα έναρξης, αλλά και για τη διάρκεια μιας σύγκρουσης. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι μέσα από αυτή τη διαδικασία της πόλωσης του πληθυσμού που επιδιώκουν οι ηγέτες των ομάδων (α) επιτυγχάνεται ο εγκλωβισμός των ατόμων σε μια από αυτές, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που έχουν (γλώσσα, θρησκεία, χρώμα, κ.λπ.) και τη διαιρετική τομή που έχει πολιτικοποιηθεί στη δεδομένη στιγμή, και (β) δημιουργείται ένα κλίμα καχυποψίας που ελλοχεύει στις σχέσεις μεταξύ των μελών διαφορετικών ομάδων και το οποίο ευθύνεται και για την μετέπειτα αδυναμία συνεργασίας μεταξύ τους (Posen 1993: 27-47). Συνεπής με αυτή τη λογική είναι η παρατήρηση των Figueiredo και Weingast ότι 'η εθνοτική ταυτότητα δεν ήταν το κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα' στη Γιουγκοσλαβία (1999: 268), όμως η εθνικοποίηση της πολιτικής σκη-

νής υπήρξε μάλλον *αποτέλεσμα* των πράξεων των πολιτικών ηγετών και της σύγκρουσης καθεαυτής παρά αιτία της.

Επιπλέον, όπως έχουν δείξει οι Fearon και Laitin (1996), οι εθνοτικές σχέσεις είναι τις περισσότερες φορές ειρηνικές και απουσιάζει η χρήση βίας. Όμως, όταν οι μελετητές επιλέγουν περιπτώσεις για έρευνα, συνηθίζουν να κοιτούν περιπτώσεις όπου έχουν ξεσπάσει βίαιες συγκρούσεις και όχι εκείνες όπου πολιτικοί ηγέτες ή οργανώσεις κατάφεραν να αποφορτίσουν την κατάσταση και να βρουν μια ειρηνική λύση στις διαφορές τους ή περιπτώσεις όπου οι ηγέτες ήθελαν τη σύγκρουση αλλά τα μέλη των ομάδων αρνήθηκαν να τους ακολουθήσουν. Με λίγα λόγια, οι απαντήσεις που βασίζονται σε ψυχολογικές θεωρίες 'εθνικού μίσους' κ.λπ. δεν μπορούν να μας εξηγήσουν το φαινόμενο της συνεργασίας μεταξύ των περισσότερων εθνοτικών ομάδων ανά τον κόσμο, η οποία είναι διαδεδομένη ακόμη και ανάμεσα σε πληθυσμούς που βρίσκονταν πολεμικά αντιμέτωποι μεταξύ τους για πολλά χρόνια (βλ. σχετικά Gross, 1978:xi). Τα ερωτήματα που μένουν αναπάντητα είναι ακόμη πολλά. Ποιοι θεσμοί και ποιες πολιτικές οδηγούν στην ειρηνική συμβίωση που παρατηρούμε στον κόσμο και κάτω από ποιες συνθήκες ανατρέπεται αυτή η κατάσταση; Ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος διαχείρισης των κρίσεων που προκύπτουν και πώς διατηρείται η έννομη τάξη και αποτρέπεται ο πόλεμος; Τι επίδραση έχει η κοινωνικο-οικονομική δομή μιας περιοχής στις παραπάνω διαδικασίες; Τέλος, ποιες είναι οι συνθήκες που εξηγούν τις διακυμάνσεις στο επίπεδο βίαιων συγκρούσεων που παρατηρούμε;

Επίλογος

Ξεκινώντας από διαφορετικές μεθοδολογικές και επιστημολογικές αφετηρίες, κοινωνικοί επιστήμονες διαπιστώνουν καθημερινά ότι η κατανόηση μακρο-ιστορικών φαινομένων, όπως η συγκρότηση εθνικών κρατών, η κατασκευή και αναπαραγωγή πολιτικών ταυτοτήτων, η δόμηση του πολιτικού συστήματος και η διαμόρφωση των καίριων διαιρετικών τομών στα πλαίσιά του, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συστηματική μελέτη του πολέμου –διακρατικού ή ενδοκρατικού– αλλά και της βίας που λαμβάνει χώρα στα πλαίσιά του. Ο Charles Tilly έχει καταδείξει τη σημασία του πολέμου ως ανεξάρτητης μεταβλητής στη διαδικασία συγκρότησης διαφορετικών κρατικών μορφωμάτων από τον Μεσαίωνα μέχρι και τις ημέρες μας (1992, 1998). Την ίδια στιγμή, ο McNeil δίνει έμφαση στις εξελίξεις που συντελέστηκαν στον χώρο της στρατιωτικής τεχνολογίας και τις επιπτώσεις που αυτές είχαν

για τη διαμόρφωση των πολιτικών κοινοτήτων (McNeil 1982, βλ. επίσης και Downing 1992).

Αντίστοιχα, πολλά πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα που εκδηλώνονται στο ατομικό επίπεδο, όπως η εκλογική συμπεριφορά ατόμων, αλλά και πιο προσωπικά θέματα, όπως γάμοι και δεσμοί συγγένειας, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το επάγγελμα και, συνεπώς, και η κοινωνική τάξη του καθενός είναι μακρινά ή ακόμη και πρόσφατα αποτελέσματα βίαιων συγκρούσεων του παρελθόντος. Με το πέρασμα του χρόνου, φυσικά, πολλές από αυτές τις διαδικασίες ξεχνιούνται και τα επιφαινόμενά τους αποκτούν τη δική τους αυτόνομη ύπαρξη. Την ίδια στιγμή, τα πολιτικά αλλά και τα προσωπικά πάθη έχουν τον δικό τους ανεξάρτητο ρόλο, τόσο σε σχέση με την έναρξη συγκρούσεων όσο και με τη μορφή και τη διάρκεια που θα λάβουν αυτές οι συγκρούσεις.

Πολλές φορές, όπως φάνηκε και παραπάνω, είναι δύσκολο να γνωρίζουμε ποια μεταβλητή έχει μεγαλύτερη επιρροή σε ένα φαινόμενο ή να ξεχωρίσουμε ποιοι μηχανισμοί λειτούργησαν (Elster 1998) και κάτω από ποιες συνθήκες μονάχα κοιτώντας στατιστικές αναλύσεις. Μόνο μέσα από τη συστηματική καταγραφή των γεγονότων στο μικροεπίπεδο και τη συλλογή όσο το δυνατό περισσότερων στοιχείων, μπορούμε να απαντήσουμε ερωτήσεις του τύπου: ποιος ξεκίνησε μια εξέγερση; τι λόγους πρόβαλε για τη στρατολόγηση πληθυσμού; τι αντιδράσεις προκλήθηκαν; ποια τμήματα των τοπικών κοινωνιών συντάχθηκαν με τις διάφορες παρατάξεις και τι μορφή πήρε η ένταξή τους; τον ρόλο των διαφόρων διαιρετικών τομών που προϋπήρχαν σε αυτή τη διαδικασία, κ.λπ. Οι απαντήσεις στις παραπάνω ερωτήσεις είναι πολύ σημαντικές για να κατανοήσουμε καλύτερα γενικότερα φαινόμενα, όπως οι διαδικασίες ενοποίησης αλλά και διάσπασης πολιτικών μορφωμάτων και τους μηχανισμούς που τίθενται σε λειτουργία στο μικροεπίπεδο σε τέτοιες ιστορικές περιόδους.

Η ολοκληρωμένη και σε βάθος γνώση μιας ή και περισσοτέρων περιπτώσεων μπορεί να μας διαφωτίζει σε σχέση με τις συγκεκριμένες συνθήκες και το περιβάλλον στο οποίο διαδραματίστηκαν τα γεγονότα που μελετούμε. Την ίδια στιγμή, αυτή η γνώση μας δίνει τη δυνατότητα μιας διάγνωσης για το συγκεκριμένο γεγονός. Η σημασία αυτής της συστηματικής και λεπτομερούς γνώσης, όμως, δεν σταματάει εκεί. Η γνώση αυτή μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιηθεί τόσο στη διαδικασία διατύπωσης νέων υποθέσεων εργασίας που θα ελεγχθούν περαιτέρω όσο και στην ακριβέστερη μέτρηση των μετα-

βλητών που περιλαμβάνονται στην ανάλυση αλλά και την ορθότητα -λογική και πραγματολογική- του ερμηνευτικού μας σχήματος.

Οι περιπτωσιολογικές αυτές μελέτες δεν μας βοηθούν από μόνες τους να κατανοήσουμε πότε και για ποιους λόγους μια σύγκρουση μετατρέπεται σε διαδικασία αμοιβαίας εξόντωσης, πότε λαμβάνει χαρακτηριστικά γενοκτονίας (εθνοκάθαρση) ή πότε η βία είναι πιο επιλεκτική και στοχευμένη. Αυτές οι ερωτήσεις προϋποθέτουν ένα σχέδιο έρευνας που θα επιτρέπει τη σύγκριση αρκετών περιπτώσεων, έτσι ώστε ο ερευνητής να μπορεί να απομονώσει τις μεταβλητές που θέλει να εξετάσει και να καταλήξει σε γενικεύσιμα συμπεράσματα –τουλάχιστον όσον αφορά ορισμένους μηχανισμούς που λειτουργούν στο μικροεπίπεδο. Έτσι, ζητήματα όπως η διασπορά και η ένταση της βίας[43] καταλαμβάνουν κεντρική θέση και συμβάλλουν στην προσπάθειά μας να καταλάβουμε καλύτερα τη διαδικασία πόλωσης και κλιμάκωσης που μερικές φορές οδηγεί σε εμφύλια σύγκρουση (Fearon και Laitin 1996).

Από τη μέχρι τώρα έρευνα προκύπτει μια εικόνα που εναποθέτει μεγάλη σημασία στη διαπλοκή του κεντρικού διακυβεύματος της σύγκρουσης και της τοπικής μορφής που λαμβάνει αυτή, ενώ στο επίπεδο των κινήτρων αναγνωρίζεται η ασυνέχεια μεταξύ των προσωπικών κινήτρων των ανθρώπων που έζησαν τους εμφυλίους πολέμους και του επίσημου λόγου των οργανώσεων που κατέληξαν να εκπροσωπούν ή να αντιμάχονται. Ορισμένες φορές, οι τοπικές διαφορές πυροδοτούν τη σύγκρουση, ενώ άλλες φορές εξωτερικοί παράγοντες εμπλέκονται και δρομολογούν τα πράγματα. Ακόμη και στη δεύτερη περίπτωση, οι τοπικές διαιρετικές τομές είναι καθοριστικές για την έκβαση των πραγμάτων, αφού οι εξωτερικοί πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες –ελλείψει πληροφόρησης για τις διαθέσεις του πληθυσμού– βασίζονται σε τοπικούς πληροφοριοδότες/συνεργάτες οι οποίοι, πολλές φορές, τους χρησιμοποιούν για να επιλύσουν προσωπικές ή τοπικές διαφορές.[44] Τέτοιου είδους πορίσματα υπονομεύουν τη γραμμική ερμηνεία της σημασίας της πολιτικής ή ιδεολογικής ένταξης ενός ατόμου στα πλαίσια ενός εμφυλίου πολέμου και καταδεικνύουν μια πολύπλοκη εικόνα. Μας επιτρέπουν δε να αναγνωρίσουμε ότι απρόσμενα αποτελέσματα, που έχουν προκληθεί από στρατηγικές αποφάσεις και πράξεις στο μικροεπίπεδο, μπορούν να εμφανιστούν στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Σε ένα επόμενο στάδιο, η προεργασία αυτή θα επιτρέψει τον έλεγχο υποθέσεων στο μικροεπίπεδο της πόλης, του χωριού, ή της γειτονιάς –ανάλογα με το ερώτημα και το σχέδιο έρευνας του/της ερευνητή/ριας– και θα συντελέσει στη σταδιακή παραγωγή μικροθεμελιώσεων που, σε συνδυασμό

με τις μακρο-στατιστικές προσεγγίσεις, πρόκειται να οδηγήσουν σε μια ολοκληρωμένη εικόνα του φαινομένου του εμφυλίου πολέμου, των αιτίων, των διαδικασιών και των λογικών που το διέπουν, αλλά και των δυνατών τρόπων αποφυγής του. Την ίδια στιγμή, τα πορίσματα των στατιστικών μελετών υποψιάζουν τον ερευνητή, αναοριοθετούν τη σκέψη του, με λίγα λόγια του δίνουν τη δυνατότητα να σκεφτεί έξω από το συγκεκριμένο υλικό που έχει συλλέξει (και την περίπτωση που τον απασχολεί) και να επιστρέψει με νέα ερωτήματα, αναδεικνύοντας συνεπώς νέες πτυχές του υπό μελέτη φαινομένου. Τέλος, η έρευνα στο μικροεπίπεδο αναδεικνύει νέες μεταβλητές και προτάσσει καινούρια επίπεδα ανάλυσης.

Συμπερασματικά, στόχος της έρευνας είναι η θεωρητική γενίκευση και ο εμπειρικός έλεγχος. Να χρησιμοποιηθούν ταυτόχρονα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία για να μάθουμε περισσότερα για τον κόσμο που τα παρήγαγε. Ο ερευνητής οφείλει να ακολουθεί σαφείς, κωδικοποιημένες και 'δημόσιες' μεθόδους για την παραγωγή και ανάλυση των πληροφοριών που χρησιμοποιεί, ειδάλλως καθίσταται αδύνατος ο έλεγχος της αξιοπιστίας της έρευνάς του. Επιπλέον, όπως προκύπτει και από τα παραπάνω, η μέθοδος της ερευνητικής διαδικασίας και οι κανόνες που διέπουν κάθε προσπάθεια εμπειρικής γενίκευσης *είναι και το περιεχόμενό της* (King et al 1994, Laitin 2003).

Σημειώσεις

1. Ο λατινικής προέλευσης όρος 'civil war' έχει επικρατήσει να μεταφράζεται στη νεοελληνική γλώσσα με τον όρο 'εμφύλιος' πόλεμος. Η χρήση του τελευταίου όρου προκαλεί μια σύγχυση που προκύπτει από την υποδήλωση μιας κοινής φυλετικής καταγωγής των αντιμαχόμενων πλευρών. Μια απόδοση του αγγλικού όρου με λιγότερες συνδηλώσεις είναι 'ενδοκρατικός' πόλεμος. Έτσι οι εμφύλιοι πόλεμοι, μπορούν να ειδωθούν ως υποκατηγορία των ενδοκρατικών πολέμων, όπου η σύγκρουση λαμβάνει χώρα μεταξύ ομάδων οι οποίες θεωρούνται ότι ανήκουν στην ίδια φυλή βάση κάποιας συγκεκριμένης διαιρετικής τομής. Για να αποφύγω συγχύσεις χρησιμοποιώ τον όρο 'εμφύλιος', ο οποίος και έχει επικρατήσει στην ελληνική βιβλιογραφία, ως συνώνυμο με τον όρο 'ενδοκρατικός'.

2. Τις πρώτες συστηματικές προσπάθειες εμπειρικής καταγραφής στοιχείων και ανάλυσής τους τις βρίσκουμε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 (Gurr 1968), αλλά μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1990 οι προσπάθειες αυτές εντατικοποιήθηκαν, βλ. Fearon και Laitin (2003), Sambanis (2002α), World Bank (2003), Collier και Hoeffler (2002), Esty et al (1998), King και Zeng (2001). Για μια σύντομη και απλή παρουσίαση των πορισμάτων, βλ. Adler (2001).

3. Βλ. Sambanis (2002α και 2002β), Kalyvas (2003α).

4. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του προβλήματος αυτού, βλ. Kuran (1991:16), Karklins και Petersen (1993).

5. Βλ. Brass (1997), Fearon και Laitin (2000), Kalyvas (2001α).

6. Fearon και Laitin (2003), Collier και Hoeffler (2002), Licklider (1995), Esty et al (1998). Για μια πολύ αναλυτική παρουσίαση όλων των βάσεων δεδομένων που έχουν αναπτυχθεί για τη στατιστική μελέτη των εμφυλίων πολέμων, βλ. *The Uppsala Conflict Data Project*.

7. Για μια πιο αναλυτική περιγραφή και επισκόπηση των κριτηρίων επιλογής των περιπτώσεων, βλ. Sambanis (2002).

8. Βλ. Londregan και Poole (1990).

9. Για μια εξαιρετική συζήτηση σε σχέση με τη δυσκολία ορισμού του όρου 'γενοκτονία', βλ. Straus (2001).

10. Βλ. Valentino et al (2001), Downes (2003), Harff (2003), Sambanis (2003).

11. Βλ., ενδεικτικά, Μαραντζίδης (2001), Kalyvas (2003γ).

12. Η εξόντωση μιας ομάδας μπορεί να υπήρξε, για παράδειγμα, αποτέλεσμα ενός οργανωμένου σχεδίου ομογενοποίησης/εκκαθάρισης μιας περιοχής ή ελέγχου μιας περιοχής όπου η επικράτησε ανεξέλεγκτη βία –πολλές φορές για λόγους που δεν σχετίζονται με την κυρίως διαμάχη του πολέμου.

13. Μια άλλη συνεκδοχή της χρήσης του όρου γενοκτονία έχει να κάνει με το μέγεθος της καταστροφής και του αριθμού των θυμάτων. Το πρόβλημα που προκύπτει εδώ αφορά τη δυσκολία καθορισμού ενός απόλυτου αριθμού ή ποσοστού ομάδας, που αρκεί για να θεωρηθεί ένα γεγονός γενοκτονία (Sambanis 2003β: 3). Οι διαστάσεις αυτών των φαινομένων είναι πάντοτε χωρικά και χρονικά προσδιορισμένες. Συνεπώς, διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης της έρευνάς μας –τοπικό, εθνικό, παγκόσμιο, κ.λπ.- οδηγούν σε διαφορετικά συμπεράσματα ως προς την εννοιολόγηση των φαινομένων.

14. Αντίστοιχη λογική ακολουθεί και η διαπίστωση του Tilly ότι *οι ανεπιτυχείς εξεγέρσεις, τα αναίμακτα πραξικοπήματα και οι κοινωνικές μεταμορφώσεις σε επίπεδο ανακατατάξεων δεν χαρακτηρίζονται απολύτως ως επαναστάσεις, αλλά ωστόσο παραμένουν οι πλησιέστεροι συγγενείς τους* (1998: 37).

15. Για την ελληνική περίπτωση, βλ. Μαραντζίδης (2002), Antoniou και Marantzidis (2002), Καλύβας (2003β).

16. Kalyvas (2001α:108)

17. Βλ. Fearon και Laitin (2003), Collier και Hoeffler (2002).

18. Βλ. Epstein (2002), Grossman (1991), Skaperdas (2001).

19. Βλ. Bax (2000).

20. Βλ. Fraser (1979).

21. Βλ. Aschenbrenner (1987).

22. Η συλλογή εμπειρικών δεδομένων σχετικά με τον κόσμο πρέπει να συνοδεύεται από προσεκτικές περιγραφές των συγκεκριμένων φαινομένων και να καταβάλλεται, τέλος, προσπάθεια για γενίκευση πέραν των πληροφοριών σε κάτι γενικότερο από αυτό που παρατηρήσαμε.

23. Elbadawi και Sambanis (2000), World Bank (2003), Humphreys (2003), Fearon (2001).

24. Azam και Hoeffler (2002), Bhavnani και Backer (2002), Gulden (2002), Kalyvas (1999, 2003α).

25. Για μια έγκυρη συζήτηση των ορίων της διαψευσιοκρατίας, βλ. Chalmers (1994: 63-64). Για μια καλή παρουσίαση των διαδικασιών του εμπειρικού ελέγχου και της διατύπωσης διαψεύσιμων υποθέσεων, βλ. Popper (1968 και 1961).

26. Τα στοιχεία που έχουν συλλέξει αφορούν 161 χώρες (με πληθυσμό άνω των 500.000) κατά την περίοδο 1945-1999.

27. Είτε από μέλη κοινοτήτων της διασποράς μιας κοινότητας, είτε από διεθνείς οργανισμούς ή από κράτη που θέλουν να αποσταθεροποιήσουν συνήθως γειτονικές χώρες. Εμπειρικές έρευνες χρειάζονται για να απαντηθούν ερωτήματα όπως, γιατί υπάρχουν *διασπορικές* δημόσιες σφαίρες; Τι κρατάει αυτές τις κοινότητες συνδεδεμένες; Γιατί κινητοποιούνται; Πώς επηρεάζουν τα πράγματα στο εσωτερικό των χωρών;

28. Για μια πιο αναλυτική αναφορά στη σημασία της πυκνότητας του πληθυσμού για τη διαδικασία συγκρότησης κρατών, βλ. Herbst (2000).

29. Βλ. Fearon και Laitin (2003), Collier και Hoeffler (2002), Kocher (2003). Για μια συζήτηση αυτής της βιβλιογραφίας και μια εναλλακτική πρόταση, βλ. Bulutgil (2003).

30. Φυσικά, οι συγκρινόμενες περιπτώσεις οφείλουν να έχουν έναν απαραίτητο βαθμό ομοιογένειας. Ο χαρακτήρας της τελευταίας, όμως, διαφέρει ανάλογα με το ερώτημα που θέλουμε να απαντήσουμε αλλά και με τη μονάδα ανάλυσης που χρησιμοποιούμε. Πέρα από αυτούς τους δύο περιορισμούς, οι συγκρίσεις μας μπορούν να περιλαμβάνουν περιπτώσεις από διαφορετικές ιστορικές περιόδους ή γεωγραφικές περιοχές.

31. Βλ. Adler (2001), Humphreys (2003).

32. Περισσότερα για το θέμα αυτό παρακάτω.

33. Ανάλογα με την περίπτωση –έχοντας ως μονάδα ανάλυσης το έθνος- κράτος– επιλέχθηκαν διαφορετικές διαιρετικές δομές βάσει των οποίων υπολογίστηκε η πιθανότητα. Για μια κριτική συζήτηση της μεθόδου, βλ. Posner (2000 και 2002α). Η βασική κριτική που ασκείται είναι ότι, πρώτον, οι διαιρέσεις αυτές είναι πολλές φορές αποτέλεσμα των πολεμικών συγκρούσεων και, δεύτερον, ότι η επιλογή μιας *συγκεκριμένης* διαιρετικής δομής για τη μέτρηση δεν είναι εύκολο να δικαιολογηθεί θεωρητικά και δεν είναι απαραίτητο να σχετίζεται αιτιακά με την έναρξη εμφυλίων πολέμων.

34. Πιθανά προβλήματα ενδογένειας και διαφωνίες για το κατά πόσο μπορεί κανείς με σιγουριά να αποκαλέσει έναν πόλεμο 'εθνοτικό', ξεχωρίζοντάς τον από άλλου είδους πολέμους (π.χ. ιδεολογικούς, οικονομικούς, κ.λπ.), μπορούν να αντιμετωπιστούν παρατηρώντας αν ακολουθούνται αυστηρά 'εθνοτικά' κριτήρια στη στρατολόγηση αλλά και στην επιλογή θυμάτων.

35. Για ένα συστηματικό έλεγχο των προβλέψεων του μοντέλου των Collier και Hoeffler (2002) από περίπτωση σε περίπτωση, βλ. Sambanis (2003α).

36. Βλ. Ross (2002), Humphreys (2003), World Bank (2003), Sambanis (2002). Για τους εναλλακτικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων οι φυσικοί πόροι επηρεάζουν ή προκαλούν την έναρξη εμφυλίων πολέμων, βλ. Humphreys (2003: 4-5).

37. Βλ. Kalyvas (2003γ).

38. Βλ. Fearon και Laitin (2003), Collier και Hoeffler (2002), Reynal-Querol (2002), Gurr (1993).

39. Βλ. Fearon και Laitin (2000), Brass (1997), Petersen (2002), Kalyvas (2001β).

40. Συστηματικές προσπάθειες συγκριτικής μελέτης των οργανώσεων που διεξάγουν τον πόλεμο έχουν εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια, βλ. Herbst (2000 και 2001), Gates (2002).

41. Οι σχέσεις εξουσίας και οι θεσμοί που 'κυβερνούσαν' τον κάθε τόπο προτού καταρρεύσει η προϋπάρχουσα αρχή έχουν μεγάλη σημασία για την τροπή που θα πάρουν τα πράγματα, όμως εμπειρική έρευνα χρειάζεται για να καταλάβουμε πώς ακριβώς επηρεάζουν.

42. Βλ. Kalyvas και Kocher (2003), Kalyvas (2003α).

43. Παραδείγματα τέτοιων μελετών είναι: Gulden (2002), Bhavnani και Backer (2002), Kalyvas και Kocher (2003), και Kalyvas (2003α).

44. Αντίθετα, τα πράγματα φαίνεται να είναι διαφορετικά στην περίπτωση που τουλάχιστον η μία από τις δύο πλευρές έχει επιλέξει να εξοντώσει μια συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού, οπότε και η πληροφόρηση αποκτά δευτερεύουσα σημασία (κάτι που, με τη σειρά του, είναι συνάρτηση της ευκολίας αναγνωρισιμότητας της συγκεκριμένης ομάδας). Υπάρχουν πολλές υποθέσεις που προσπαθούν να εξηγήσουν την επιλογή ενός δρώντα να εξοντώσει μια ομάδα ολοκληρωτικά (εθνικιστική ιδεολογία, μίσος, οικονομικά συμφέροντα) οι οποίες μένει να ελεγχθούν εμπειρικά.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Adler, R. (2001). The Crystal Ball of Chaos. *Nature* 414: 480-1.

Alesina, A. και Spolaore, E. (1997). 'On the Number and Size of Nations'. *Quarterly Journal of Economics* 112: 1027-1056.

Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού.* Μτφ. Π. Χαντζαρούλα. Αθήνα: Νεφέλη.

Antoniou, G. και Marantzidis, N.. (2002). The Greek Civil War Historiography (1945-2001): Towards a New Paradigm. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση *Civil wars and Political Violence in 20th Century Europe.* Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Φλωρεντίας, 18-20 Απριλίου.

Aschenbrenner, S. (1987). The Civil War from the Perspective of a Messenian Village. Σε L. Baerentzen, J.O. Iatrides και O.L. Smith (επιμ.) *Studies on the History of the Greek Civil War, 1945-9.* Copenhagen: Museum Tusculanum Press, σελ. 105-125.

Azam, P. και Hoeffler, A. (2002). 'Violence Against Civilians in Civil Wars: Looting or Terror?'. *Journal of Peace Research* 39, 4: 461-485.

Bhavnani, R. και Backer, D. (2002). 'Localized Ethnic Conflict and Genocide. Accounting for Differences in Rwanda and Burundi'. *Journal of Conflict Resolution* 44, 3: 283-306.

Bax, M. (2000). 'Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: A Case Study from Rural Bosnia Hercegovina'. *Ethnic and Racial Studies* 23, 1: 16-36.

Βόγλη, Ε. (2003). *''Ελληνες το Γένος': Η Ιθαγένεια και η Ταυτότητα στο Εθνικό Κράτος των Ελλήνων (1821-1844).* Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ.

Bouthoul, G. (1970). *Traité de Polémologie. Sociologie des Guerres.* Paris: Payot.

Brass, P. (1997). *Theft of an Idol. Princeton.* NJ.: Princeton University Press.

Bulutgil, H. Z. (2003). *Individual Motivations and Opportunities in the Study of Civil War.* Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Chalmers, A. F. (1994). *Τι είναι Αυτό που το Λέμε Επιστήμη;* Μτφ. Γ. Φουρτούνης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Collier, P. και Hoeffler, A. (2002). Greed and Grievance in Civil War. Washington DC: World Bank Policy Research Working Paper No. 2355.

Γέμτος, Π. Α. (1995). *Οι Κοινωνικές Επιστήμες. Μια Εισαγωγή.* Αθήνα: Τυπωθήτω - ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.

Γούναρης, Β. Κ., Μιχαηλίδης, Ι. και Αγγελόπουλος, Γ. Β. (επιμ.) (1997). *Ταυτότητες στη Μακεδονία.* Αθήνα: Παπαζήσης.

De Figuereido, R. J. P. jr. και Weingast, B. P. (1999). The Rationality of Fear: Political Opportunism and Ethnic Conflict. Σε B. F. Walter και J. Snyder (επιμ.) *Civil Wars, Insecurity, and Intervention*. New York: Columbia University Press, σελ. 261-302.

Downes, A. (2003). Targeting Civilians in War: Does Regime Type Matter? Αδημοσίευτη εργασία.

Downing, B. M. (1992). *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*. Princeton: Princeton University Press.

Elbadawi, I. A. και Sambanis, N. (2000). External Intervention and the Duration of Civil Wars. Washington DC: World Bank Policy Research Working Paper 2433.

Elster, J. (1998). A plea for mechanisms. Σε P. Hedstrom και Richard Swedberg (επιμ.) *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 45-73.

Epstein, J. (2002). 'Modeling Civil Violence: An Agent-Based Computational Approach'. *PNAS* 99, 3: 7243-7250.

Esty, D. C., Goldstone, J. A., Gurr, T. R., Harff, B., Levy, M., Dabelko, G. D., Surko, P. T. και Unger A. N. (1998). *State Failure Task Force Report: Phase II Findings.* McLean, VA: Science Applications International Corporation.

Fearon, J. και Laitin, D. D. (2003). 'Ethnicity, Insurgency, and Civil War'. *American Political Science Review* 97, 1: 75-90.

Fearon, J. και Laitin, D.D. (1996). 'Explaining Interethnic Cooperation'. *American Political Science Review* 90, 4: 715-735.

Fearon, J. D. (2001). Why Do Some Civil Wars Last So Much Longer Than Others? Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Fraser, R. (1979). *Blood of Spain: An Oral History of the Spanish Civil War.* London: Allen Lane.

Gates, S. (2002). 'Recruitment and Allegiance: The Microfoundations of Rebellion'. *The Journal of Conflict Resolution* 46, 1: 111-130.

Geddes, B. (1990). 'How the Cases You Choose Affect the Answers You Get: Selection Bias in Comparative Politics'. *Political Analysis* 2: 131-50.

Gellner, E. (1992). *Έθνη και Εθνικισμός*. Μτφρ. Δ. Λαφαζάνη. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Gould, R. V. (1999). 'Collective Violence and Group Solidarity: Evidence From a Feuding Society'. *American Sociological Review* 64, 3: *356-380.*

Gould, R. (1995). *Insurgent Identities: Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*. Chicago: University of Chicago Press.

Gross, F. (1978). *Ethnics in a Borderland. An Inquiry into the Nature of Ethnicity and Reduction ofEthnic Tensions in a One-time Genocide Area*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.

Grossman, H. I. (1991). 'A General Equilibrium Model of Insurrections'. *American Economic Review* 81, 4: 912-921.

Gulden, T. R. (2002). *Spatial and Temporal Patterns in Civil Violence: Guatemala 1977-1986*. Αδημοσίευτη εργασία.

Gurr, T. R. (1993). *Minorities at Risk. A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.

Gurr, T. R. (1968). 'A Causal Model of Civil Strife: A Comparative Analysis Using New Indices'. *American Political Science Review* 52: 1104-1124.

Hardin, R. (1995). *One for All.* Cambridge University Press.

Hardin, R. (1982). *Collective Action*. Johns Hopkins/Resources for the Future.

Harff, B. (2003). 'No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder Since 1955'. *American Political Science Review* 97, 1: 57-73.

Hegre, H., Ellingsen, T., Gleditsch, N.P. και Gates, S. (2001). 'Towards a Democratic Civil Peace? Opportunity, Grievance, and Civil War 1816-1992'. *American Political Science Review* 95, 1: 33-48.

Herbst, J. (2000). *The Organization of Rebellion in Africa*. Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Herbst, J. (2001). *African Militaries and Rebellion: The Political Economy of Threat and Combat Effectiveness.* Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Herbst, J. (2000). *States and Power in Africa.* New Jersey: Princeton University Press.

Hobsbawm, E. J. (1994) *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*,

Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα. Μτφρ. Χ. Νάντρις. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Καρδαμίτσα.

Horowitz, D. L. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.

Humphreys, M. (2003). *Economics and Violent Conflict*. Αδημοσίευτη εργασία. http://www.preventconflict.org/portal/economics

Humphreys, M., Posner, D. και Weinstein, J. (2002). Ethnic Identity, Cooperation, and Conflict: An Experimental Approach. *APSA Annual Meeting*.

Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press.

Θουκυδίδης. (1975). *Ιστορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πάπυρος.

Kalyvas, S. N. και Kocher, M. (2003). Violence and Control in Civil War: An Analysis of the Hamlet Evaluation System (HES). Παρουσίαση στην Έβδομη Συνάντηση του *Laboratory in Comparative Ethnic Processes*.

Kalyvas, S. N. (2003α). *The Logic of Violence in Civil War*. Αδημοσίευτο χειρόγραφο. The University of Chicago.

Καλύβας, Σ. (2003β). Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949): Το Τέλος των Μύθων και η Στροφή προς το Μαζικό Επίπεδο. Πρακτικά του Συνεδρίου *Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*.

Kalyvas, S. N. (2003γ). "The Ontology of 'Political Violence': Action and Identity in Civil Wars". *Perspectives on Politics* 3, September.

Kalyvas, S. N. (2002). The Logic of Violence in Civil War: Ethnic and Non-Ethnic Civil Wars. Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Καλύβας, Σ. Ν. (2002). Μορφές, Διαστάσεις και Πρακτικές της Βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια Πρώτη Προσέγγιση. Σε Η. Νικολακόπουλος, Ά. Ρήγος και Γ. Ψαλίδας (επιμ.) *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρούαριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 188-207.

Kalyvas, S. (2001α). "New' and 'Old' Civil Wars: A Valid Distinction?'. *World Politics* 54, 1: 99-118.

Kalyvas, S. (2001β). Ethnicity and Civil War Violence: Micro-level Empirical Findings and Macro-level Hypotheses. *APSA Annual meeting*.

Kalyvas, S. N. (2000). Red Terror: Leftist Violence During the Occupation. Σε Mark Mazower (επιμ.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 142-183.

Καλύβας, Σ. (2000). Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογίας, Ανακοίνωση

στην Ημερίδα του *Δικτύου για τη Μελέτη του Εμφυλίου* Πολέμου. Θεσσαλονίκη, 7 Οκτωβρίου.

Kalyvas, S. (1999). 'Wanton and Senseless? The Logic of Massacres in Algeria'. *Rationality and Society* 11, 3: 243-285.

Karklins, R. και Petersen, R. (1993). 'Decision Calculus of Protesters and Regimes: Eastern Europe 1989'. *The Journal of Politics* 55, 3: *588-614.*

King, G., Keohane, R. O., Verba, S. (1994). *Designing Social Inquiry*: *Scientific inference in Qualitative Research.* Princeton: Princeton University Press.

King, G. και Zheng, L. (2001). 'Improving Forecasts of State Failure'. *World Politics* 53, 4: 623-658.

Kocher, M. (2003). *Human Ecology and Civil War.* Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. University of Chicago.

Kuhn, T.S. (1981). *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων.* Μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.

Kuran, T. (1991). 'Now Out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989'. *World Politics* 44: 7-48.

Laitin, D. D. (2003). 'The Perestroikan Challenge to Social Science'. *Politics & Society* 31, 1: 163-184.

Lake, D. A. και Rothschild, D. (επιμ.) (1998). *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Lake, D. A. και Rothschild, D. (1996). 'Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict'. *International Security* 21, 2: 41-75.

Licklider, R. A. (1995). 'The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945-93', *American Political Science Review* 89: 681-90.

Loizos, P. (1988). Intercommunal Killing in Cyprus. *Man*, 23: 639-653.

Londregan, J. B. και Poole, K. T. (1990). "Poverty, The Coup Trap, and the Seizure of Executive Power". *World Politics* 42, 2: 151-183.

Μαραντζίδης, Ν. (2003). 'Τοπικές Διαστάσεις του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1943-1945: Μεθοδολογικές Επισημάνσεις'. *Αρχειοτάξιο* 5: 112-120.

Μαραντζίδης, Ν. (2002). Η Διαχείριση της Μνήμης ως Πολιτικό Εργαλείο: Η Συλλογική Μνήμη της Βίας στο Μεταπολεμικό Πολιτικό Σύστημα. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση *Η Εμφύλια Βία*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18-19 Οκτωβρίου.

Μαραντζίδης, Ν. (2001). *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά*

στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μαραντζίδης, Ν. (1997). *Οι Μικρές Μόσχες. Πολιτική και Εκλογική Ανάλυση της Παρουσίας του Κομμουνισμού στον Ελλαδικό Αγροτικό Χώρο*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (2000). 'Ο Παρ' Ολίγον Εμφύλιος Πόλεμος'. *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά* 20: 6-11.

Mazower, M. (2002). 'Violence and the State in the Twentieth Century'. *American Historical Review* 107, 4: 1158-1178.

Mazower, M. (1993). *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, New Haven: Yale University Press.

McNeil, W. (1982). *The Pursuit of Power*. Chicago: The University of Chicago Press.

McNeill, W. H. (1978). *The Metamorphosis of Modern Greece since World War II*. Chicago: The University of Chicago Press.

Moore, B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.

Mueller, J. (2000). 'The Banality of 'Ethnic War''. *International Security* 25, 1: 42-70.

North, D. (1981). *Structure and Change in Economic History*. New York: Norton.

O'Donnell, G. και Schmitter, P. C. (1986). *Tentative Conclusions and Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Olson, M. (1991 [1965]). *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης. Δημόσια Αγαθά και η Θεωρία των Ομάδων*. Επιμ. Η. Κατσούλης. Μτφρ. Δ. Γράβαρης. Αθήνα: Παπαζήσης.

Petersen, R. D. (2002). *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth Century Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Popper, K. (1968). The Logic of Scientific Discovery. New York: Harper & Row, Publishers, Inc.

Popper, K. (1961). Η Λογική των Κοινωνικών Επιστημών. Σε Γ. Κουζέλης και Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.) (1994). *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*. Αθήνα: Νήσος.

Popkin, S. (1989). Political Entrepreneurs and Peasant Movements in Vietnam. Σε M. Taylor (επιμ.) *Rationality and Revolution*. Cambridge University Press.

Posen, B. (1993). 'The Security Dilemma and Ethnic Conflict'. *Survival* 35, 1: 27-47.

Posner, D. P. (2002α). When and Why do Some Social Cleavages Become Politically Salient? Applications of a Simple Model. Παρουσίαση στην Πέμπτη Συνάντηση του *Laboratory in Comparative Ethnic Processes (LiCEP)*.

Posner, D. P. (2002β). Tribal and Language Group Voting in Zambia: Documenting Variation Using a New Data Set. *APSA Annual Meeting*.

Posner, D. (2001). The Origins of Ethnic Cleavages: The Case of Linguistic Divisions in Zambia. Παρουσίαση στην Τρίτη Συνάντηση του *Laboratory in Comparative Ethnic Processes (LiCEP)*.

Posner, D. και Laitin, D. (2000). Constructing Ethnic Fractionalization Indices. Παρουσίαση στην Πρώτη Συνάντηση του *Laboratory in Comparative Ethnic Processes* (LiCEP).

Reynal-Querol, M. (2002). 'Ethnicity, Political Systems, and Civil War'. *Journal of Conflict Resolution* 46: 29-54.

Ron, James. (2000). 'Boundaries and Violence: Repertoires of State Action Along the Bosnia/Yugoslavia Divide'. *Theory and Society* 29, 5: 609-647.

Ross, M. (2003). How Does Natural Resource Wealth Influence Civil War? Evidence from 13 Case Studies. Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Ross, M. (2002). Oil, Drugs, and Diamonds: How Do Natural Resources Vary in their Impact on Civil War? Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Sambanis, N. (2003α). Using Case Studies to Expand the Theory of Civil War. CPR Working Papers, Paper No. 5.

Sambanis, N. (2003β). A Note on Genocide and Civil War: Are They More Similar Than We Thought? Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Sambanis, N. (2002α). 'A Review of Recent Advances and Future Directions in the Literature on Civil War'. *Defense and Peace Economics* 13, 2: 215-243.

Sambanis, N. (2002β). Conceptual and Empirical Complexities of Identifying Civil Wars. Αδημοσίευτο χειρόγραφο.

Sambanis, N. (2001). 'Do Ethnic and Non-ethnic Civil Wars Have the Same Causes?'. *Journal of Conflict Resolution* 45, 3: 259-282.

Sartori, G. (1970). "Concept Misformation in Comparative Politics". *American Political Science Review* 64, 4: 1033-153.

Sartori, G. (1994). Compare Why and How. Comparing, Miscomparing and

the Comparative Method. Σε M. Doggan και A. Kazancigil (επιμ.) *Comparing Nations*, Blackwell, σελ. 14-34.

Schroeder, M. J. (1996). 'Horse Thieves to Rebels to Dogs: Political Gang Violence and the State in the Western Segovias, Nicaragua, in the Time of Sandino, 1926- 1934'. *Journal of Latin American Studies* 28, 2: 383-434.

Shy, J. (1976). *A People Numerous and Armed: Reflections on the Military Struggle for American Independence*. New York: Oxford University Press.

Skaperdas, S. (2001). An Economic Approach to Analyzing Civil Wars. Ανακοίνωση στο World Bank Conference on *Civil Wars and Post-War Transitions*. UC Irvine, May 18-20.

Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China.* Cambridge: Cambridge University Press.

Snyder, J. και Jervis, R. (1999). Civil War and the Security Dilemma. Σε B. F. Walter και J. Snyder (επιμ.) *Civil Wars, Insecurity, and Intervention*. New York: Columbia University Press, 15-37.

Spruyt, H. (1994). *The Sovereign State and its Competitors*. Princeton: Princeton University Press.

Straus, S. (2001). 'Definitions and Sub-Types: A Conceptual Analysis of Genocide'. *Journal of Genocide Research* 3, 3: 349-375.

Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital and European States*. Blackwell Press.

Tilly, C. (1998). *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992*. Μτφ. Κ. Θεολόγου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

The Uppsala Conflict Data Project (UCDP), http://www.pcr.uu.se/

Valentino, B. A., Huth, P. και Balch-Lindsay, D. (2001). *'Draining the Sea': Mass Killing, Genocide, and Guerrilla Warfare*. Αδημοσίευτη εργασία.

Varshney, A. (2001). 'Ethnic Conflict and Civil Society: India and Beyond'. *World Politics* 53, 3: 362-398.

Wilkinson, S. (υπό δημοσίευση). *The Electoral Incentives for Ethnic Violence*.

World B. (2003). *The Economics of Civil War, Crime and Violence.* http://econ.worldbank.org/programs/conflict